

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВОЛОГІН ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 141.319.8:[316.624:004.77](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОГО
ПРОСТОРУ

Спеціальність 033 Філософія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____Ю. Вологін

Науковий керівник:
Ткаченко Олександр Анатолійович,
кандидат філософських наук, доцент

Дрогобич – 2026

АНОТАЦІЯ

Вологін Ю. Ю. Філософський аналіз деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 «Філософія». Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2026.

В дисертації наголошено, що деструктивна поведінка особистості в умовах інтенсивного впровадження інформаційно-комунікативних технологій набуває нових масштабів і форм прояву. Сучасність пропонує не тільки можливості для розвитку людини, але й створює антропологічні ризики та виклики. Ми є свідками ще більш витончених способів маніпулювання свідомістю, втрати відчуття реальності, індивідуалізації суспільства і поширення самотності, зростання відчуженості, трансформації різних рівнів соціальної системи (освіти, сім'ї, моралі, релігії), а також загроз для існування людської тілесності.

Зазначено, що дотепер проблема деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору не має самостійного філософського статусу. Це змушує уточнити зміст основних понять та виявити їх загальнометодологічні аспекти з точки зору філософсько-антропологічного, соціального та культурологічного потенціалу. Актуальність дослідження зумовлена й тим, що серед чинників деструктивної поведінки в умовах інформаційно-цифрового простору виявляються такі, для попередження та усунення яких ще не знайдені дієві засоби.

Метою дисертаційного дослідження є філософсько-антропологічний аналіз феномену деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору та осмислення філософсько-правових аспектів її профілактики.

Для її досягнення вирішено низку завдань: на основі критичного аналізу та узагальнення теорій і концепцій феномену деструктивності минулого й

сучасності з'ясовано його природу, смислове наповнення та форми прояву; схарактеризовано специфіку інформаційно-цифрового простору як середовища виникнення нових форм людської деструктивності; обґрунтовано методологічні засади дисертаційного дослідження; проаналізовано основні прояви деструктивної поведінки особистості в інформаційно-цифровому просторі; окреслено філософсько-правові виміри профілактики деструктивної поведінки в умовах сучасних інформаційно-цифрових трансформацій.

Методологічну основу становлять принципи об'єктивності, історизму, складності та системності, а також методи аналізу й синтезу. Стрижнем дослідження стали методологічний потенціал філософської антропології, діалектики, феноменології та екзистенційно-гуманістична перспектива.

У дисертаційному дослідженні обґрунтовано, що деструктивність є фундаментальним екзистенційно-антропологічним феноменом, притаманним людській природі. Визначено, що деструктивна поведінка виникає внаслідок внутрішньої суперечності людської свободи, екзистенційної тривоги, втрати смислових орієнтирів та відчуження. Доведено, що інформаційно-цифровий простір перестав бути лише інструментальним засобом комунікації, трансформувавшись у специфічну онтологічну реальність, в якій формується новий тип суб'єктивності – *homo digitalis*, чиє буття є екзистенційно «оголеним», вразливим і відкритим до зовнішніх впливів. З'ясовано, що цифровізація трансформує традиційні форми агресії та породжує нові. Ключовим чинником стає розрив між дією та відповідальністю, зумовлений анонімністю, дистанційністю та відсутністю тілесної присутності Іншого. На основі аналізу конкретних феноменів (кібербулінг, інтернет-залежність, цифровий нарцисизм) показано, що вони є не просто поведінковими розладами, а формами хибної екзистенційної адаптації. Виявлено, що причиною поширення деструктивних практик є не тільки маніпулятивний характер технологій чи індивідуальні особливості, а й духовна криза соціальної системи в цілому.

Наголошено, що правове регулювання є необхідним, але структурно недостатнім механізмом профілактики деструктивної поведінки. Обґрунтовано, що освітнє середовище має подвійну природу щодо деструктивності: воно здатне як пом'якшувати її прояви, так і провокувати їх. Технократизація навчального процесу, стандартизація та витіснення філософської складової породжують різні форми відчуження – відтворюючи ті самі деструктивні тенденції, з якими покликані боротися. Показано, що освіта – це не просто «щеплення» від деструкції, а створення «імунітету» через плекання цілісної, свободної та відповідальної особистості, здатної протистояти викликам часу. Акцентовано увагу на духовних основах сім'ї, які допомагають у майбутньому протистояти очікуваним і неочікуваним впливам інформаційно-цифрового простору та стримувати потяги до насильства й агресії. Саме в просторі сімейної любові, довіри та прийняття формується цілісність людської душі та здатність до розрізнення добра і зла.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх використання в освітньо-виховній діяльності, а також у розробці профілактичних і просвітницьких програм, спрямованих на зниження проявів деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому просторі. Висновки дисертації можуть бути застосовані у роботі педагогів, психологів і соціальних працівників для аналізу та попередження таких соціально значущих явищ, як кібербулінг, цифрова залежність і деформація саморепрезентації особистості, а також у формуванні гуманістично орієнтованої цифрової культури та відповідального відношення до себе та інших.

Ключові слова: аксіологічні зміни, залежна поведінка, діалектика активності і пасивності, деструктивна поведінка, інформаційно-цифровий простір, кібербулінг, освіта, особистість, підлітки, профілактика деструктивної поведінки, ресентимент, свобода, соціальні мережі, страх, цифровий нарцисизм

ABSTRACT

Vologin Yu. Yu. A Philosophical Analysis of Destructive Behavior of the Individual in the Information and Digital Environment. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, speciality 033 "Philosophy". Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2026.

The dissertation emphasises that destructive behaviour of the individual is acquiring new dimensions and manifestations in the context of the intensive introduction of information and communication technologies. The contemporary era offers not only opportunities for human development but also generates anthropological risks and challenges. We are witnessing increasingly sophisticated forms of consciousness manipulation, loss of the sense of reality, individualisation of society and the spread of loneliness, growing alienation, the transformation of various levels of the social system (education, family, morality, religion), as well as threats to the existence of the human body.

It is noted that the problem of destructive behaviour of the individual in the information-digital space has not yet been accorded independent philosophical status. This necessitates clarification of the core concepts and identification of their general methodological dimensions from the perspective of philosophical-anthropological, social, and culturological potential. The relevance of the study is further underscored by the fact that among the factors of destructive behaviour in the information-digital space, there are those for which no effective means of prevention and elimination have yet been found.

The aim of the dissertation research is a philosophical-anthropological analysis of the phenomenon of destructive behaviour of the individual in the information-digital space and a reflection on the philosophical-legal aspects of its prevention.

To achieve this aim, a number of tasks were accomplished: on the basis of a critical analysis and synthesis of theories and concepts of the phenomenon of destructiveness from the past and present, its nature, semantic content, and forms of manifestation were clarified; the specific character of the information-digital space as an environment in which new forms of human destructiveness emerge was characterised; the methodological foundations of the dissertation research were substantiated; the principal manifestations of destructive behaviour of the individual in the information-digital space were analysed; and the philosophical-legal dimensions of the prevention of destructive behaviour in the context of contemporary information-digital transformations were delineated.

The methodological foundation comprises the principles of objectivity, historicism, complexity, and systematicity, as well as the methods of analysis and synthesis. The core of the study is constituted by the methodological potential of philosophical anthropology, dialectics, phenomenology, and the existential-humanistic perspective.

The dissertation substantiates that destructiveness is a fundamental existential-anthropological phenomenon inherent in human nature. It is established that destructive behaviour arises from the internal contradiction of human freedom, existential anxiety, the loss of meaningful orientations, and alienation. It is demonstrated that the information-digital space has ceased to be merely an instrumental means of communication, having transformed into a specific ontological reality in which a new type of subjectivity is formed – *homo digitalis* – whose existence is existentially “exposed,” vulnerable, and open to external influences. It is revealed that digitalisation transforms traditional forms of aggression and gives rise to new ones. The key factor is the rupture between action and responsibility, conditioned by anonymity, distance, and the absence of the bodily presence of the Other. Through the analysis of specific phenomena (cyberbullying, internet addiction, digital narcissism), it is shown that these are not merely behavioural disorders but forms of false existential adaptation. It is found that the cause of the spread of destructive practices lies not only in the manipulative

character of technologies or individual characteristics, but also in the spiritual crisis of the social system as a whole.

It is emphasised that legal regulation is a necessary yet structurally insufficient mechanism for the prevention of destructive behaviour. It is substantiated that the educational environment has a dual nature with respect to destructiveness: it is capable both of mitigating its manifestations and of provoking them. The technocratisation of the educational process, standardisation, and the displacement of the philosophical component generate various forms of alienation – reproducing the very destructive tendencies they are called upon to combat. It is shown that education is not merely a “vaccination” against destruction but the creation of “immunity” through the cultivation of a wholesome, free, and responsible individual capable of withstanding the challenges of the time. Attention is drawn to the spiritual foundations of the family, which help resist the expected and unexpected influences of the information-digital space in the future and restrain impulses towards violence and aggression. It is precisely within the space of familial love, trust, and acceptance that the integrity of the human soul and the capacity to discern good from evil are formed.

The practical significance of the research findings lies in the possibility of their application in educational and upbringing activities, as well as in the development of preventive and awareness-raising programmes aimed at reducing the manifestations of destructive behaviour in the information-digital space. The conclusions of the dissertation may be employed by educators, psychologists, and social workers in the analysis and prevention of such socially significant phenomena as cyberbullying, digital addiction, and the deformation of self-representation of the individual, as well as in fostering a humanistically oriented digital culture and a responsible attitude towards oneself and others.

Keywords: aggression, destructiveness, destructive behavior, the dialectic of activity and passivity, Internet addiction, information and digital environment, cyberbullying, hatred, education, personality, adolescents, resentment, social networks, freedom, digital narcissism.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ткаченко О., **Вологін Ю.** Богданович І. Людина в просторі новітніх технологій: діалектика суб'єкта та об'єкта. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2023. № 47. С. 157–177. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.47.10>
2. **Вологін Ю.**, Ткаченко О. Методологічний потенціал концептуальних моделей кібербулінгу в дослідженні деструктивної поведінки підлітків. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2025. 51. С. 87–103. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.51.5>
3. Вологін Ю. Ю. Концептуальні визначення кібербулінгу: сучасні дослідження та публікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2026. № 58. Том 1. С. 57–61. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v058.1.2026.10>
4. Вологін Ю. Цифровий нарцисизм як деструктивна стратегія самореалізації: соціально-філософський аналіз. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2026. № 52. С. 11–24. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.52.1>

Статті, що додатково відображають наукові результати дисертації

5. Вологін Ю. До проблеми існування людини: перечитуючи одкровення св. Юанна Богослова. *Філософ-і-Я: наукові розвідки студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : наук. журнал / гол. ред. А.В. Найчук. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 10. С. 11-13.

6. Вологін Ю. Ю. До питання про методологічні основи філософського аналізу деструктивної поведінки підлітків в інформаційно-цифровому просторі. / Modern movement of science: proceedings of the 17th international scientific and practical internet conference, October 16-17, 2025. for Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine. *WayScience*. 2025. С. 73–75.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ТА ІНФОРМАЦІЙНО- ЦИФРОВОГО ПРОСТОРУ	19
1.1. Феномен деструктивності як предмет історико-філософського аналізу	19
1.1.1. Психоаналітичні концепції деструктивності: філософська інтерпретація.....	23
1.1.2. Феномен деструктивності в інтелектуальній традиції Франкфуртської школи.....	34
1.1.3. Вчення Е. Фромма про деструктивність.....	36
1.1.4. Осмислення людської деструктивності в контексті ідей філософії екзистенціалізму.....	44
1.1.5. Витоки деструктивності в межах міметичної теорії Р. Жирара	49
1.2. Сучасні дослідження феномену деструктивності: основні тенденції.....	51
1.3. Інформаційно-цифровий простір як нова реальність людського буття.....	59
1.4. Методологічні основи дослідження.....	68
Висновки до першого розділу.....	73
РОЗДІЛ 2. ДЕСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ.....	77
2.1. Кібербулінг як специфічна форма деструктивної поведінки.....	77
2.1.1. Сучасні визначення, класифікація та моделі кібербулінгу.....	78
2.1.2. Філософські виміри феномену кібербулінгу.....	87
2.2. Руйнівний характер цифрової залежності.....	100
2.3. Цифровий нарцисизм і деформація саморепрезентації особистості.....	111
Висновки до другого розділу.....	120
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	122
3.1. Правове регулювання деструктивної поведінки в інформаційно- цифровому просторі: міжнародний та вітчизняний досвід.....	122
3.2. Межі та можливості сучасної освіти та сім'ї в пом'якшенні проявів людської деструктивності.....	127
Висновки до третього розділу.....	136
ВИСНОВКИ.....	139
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	142

ВСТУП

Актуальність дослідження. Деструктивна поведінка особистості, яка супроводжує людство впродовж усього його історичного розвитку, в умовах інтенсивного впровадження інформаційно-комунікативних технологій набуває нових масштабів і форм прояву. Сучасність пропонує не тільки можливості для розвитку людини, але й створює антропологічні ризики та виклики. Ми є свідками ще більш витончених способів маніпулювання свідомістю, втрати відчуття реальності, індивідуалізації суспільства і поширення самотності, зростання відчуженості, трансформації різних рівнів соціальної системи (освіти, сім'ї, моралі, релігії), а також загроз для існування людської тілесності. Саме за таких умов особливої актуальності набуває філософське осмислення феномена людської деструктивності. Перед нами відкривається можливість розуміння і вираження глибинного характеру людської присутності у світі, усвідомлення істинно людських основ і пріоритетів: справжності й спотвореності, цілісності й «розпорошеності» людини як неповторного та унікального творіння. У цьому контексті слушною є думка, що «вторгнення інформаційних технологій у повсякденне життя змінює як концептуальні засади визначення людини, її *differentia specifica*, так і її методологічно релевантний образ» [38, с. 15].

Аналіз останніх публікацій виявив лише поодинокі філософські дослідження стосовно проблематики нашої дисертації. Водночас простежується значний обсяг і широта емпіричних психологічних розвідок. Задля об'єктивності зазначимо, що в деяких із них актуалізуються ідеї та категорії екзистенційно-гуманістичної психології, що наближає їх до філософського дискурсу. Мовиться про актуалізацію базових проблем людського існування. Крім того, різним аспектам деструктивної поведінки особистості присвячено наукові дослідження в таких галузях, як антропологія, біологія, етологія, кримінологія, конфліктологія, медицина, педагогіка, соціологія. Отже, дослідження, які пов'язані з деструктивністю та

деструктивною поведінкою, є складним міждисциплінарним завданням. Воно знаходиться в проблемному полі широкого кола наук про людину.

На жаль, дотепер проблема деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору не має самостійного філософського статусу. Це змушує уточнити зміст основних понять та виявити їх загальнометодологічні аспекти з точки зору філософсько-антропологічного, соціального та культурологічного потенціалу. Крім того, необхідно створити цілісну філософську концепцію. Актуальність дослідження зумовлена й тим, що серед чинників деструктивної поведінки в умовах інформаційно-цифрового простору виявляються такі, для попередження та усунення яких ще не знайдені дієві засоби.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною комплексних науково-дослідницьких робіт кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного «Багатоманітність філософських дискурсів сучасності» (2020–2025 р. р.) та «Людина в багатоманітності культурно-історичних практик» (2026–2030 р. р.), що входять до тематичного плану науково-дослідної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мета дисертаційної роботи передбачає здійснення філософсько-антропологічного аналізу феномену деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору та осмислення філософсько-правових аспектів її профілактики.

Об'єкт дослідження – людська деструктивність як цілісний феномен, що характеризується багатовимірністю та суперечливістю природи людини.

Предмет дослідження – особливості деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку та виконання таких дослідницьких завдань:

- на основі критичного аналізу та узагальнення теорій і концепцій феномену деструктивності минулого й сучасності з'ясувати його природу, смислове наповнення та форми прояву в особистісному бутті, акцентуючи увагу на онтологічних, екзистенційних і соціокультурних вимірах;
- схарактеризувати специфіку інформаційно-цифрового простору як середовища виникнення нових форм людської деструктивності;
- обґрунтувати методологічні засади дисертаційного дослідження;
- проаналізувати основні прояви деструктивної поведінки особистості в інформаційно-цифровому просторі;
- окреслити філософсько-правові виміри профілактики деструктивної поведінки в умовах сучасних інформаційно-цифрових трансформацій.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму, складності та системності, а також методи аналізу й синтезу. Методологія сучасної філософської антропології виводить нас на усвідомлення того, що за такими всезагальними сутнісними вимірами людини, як свобода, любов, творчість, цінність, унікальність, цілісність, потрібно завжди відчувати реальний, живий її нерв – проблематичність існування як істоти відкритої, беззахисної, розгубленої й вразливої, чуттєвої та афектної. Екзистенційно-гуманістична перспектива дає можливість зрозуміти феномен людської деструктивності як онтологічну та антропологічну суперечність людського існування, джерелом якої виступає свобода. Феноменологічний підхід уможливлює відтворення внутрішнього досвіду людини у момент прояву агресивних або руйнівних тенденцій, образно кажучи, «вчування» у її досвід. Підійти до проблеми феноменологічно – означає зосередитися саме на внутрішніх чинниках, а не на зовнішніх причинах і оцінках. Діалектичний метод в контексті нашої проблематики дозволив розглядати біологічні, психологічні, соціокультурні та екзистенційні детермінанти деструктивної поведінки в їхньому нерозривному взаємозв'язку та єдності.

Інформаційною основою роботи стали класичні та сучасні філософські праці з історії філософії, філософської антропології, філософії техніки. В дисертації опрацьовано енциклопедичні словники та довідкові видання України та інших країн.

У дисертаційному дослідженні використано матеріали статей таких фахових періодичних видань України: «Актуальні проблеми філософії та соціології», «Anthropological Measurements of Philosophical Research», «Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія “Філософія. Філософські перипетії”», «Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії», «Гуманітарний вісник ЗДІА», «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна», «Наукові перспективи», «Науковий Часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: серія Філософія», «Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія “Філософія”», «Перспективи та інновації науки. Серія: Психологія, Психологія і суспільство», «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Філософська думка», «Філософія науки: традиції та інновації» та інших.

Також використано матеріали статей із зарубіжних фахових періодичних видань: «Aggression and Violent Behavior», «American Journal of Psychoanalysis», «American journal of education and learning», «Amazonia Investiga», «CyberPsychology & Behavior», «Ethics and Information Technology», «International Journal of Environmental Research and Public Health», «International Journal of Social Science and Economic Research», «Indian Journal of Behavioral Research & Therapy», «Psychoanalytic Review», «Societies», «Psychological Bulletin», «School Psychology International», «Journal of Moral Education», «The British Journal of Developmental Psychology» та інших.

В роботі над дисертацією залучено матеріали міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного ДДПУ імені Івана Франка та інших університетів України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у реалізації цілісного міждисциплінарного дослідження філософської аналітики деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору.

Новизна наукових результатів дисертаційного дослідження конкретизується у таких положеннях:

у перше:

- деструктивність в інформаційно-цифровому просторі концептуалізовано як онтологічну та антропологічну суперечність людського існування, джерелом якої є свобода;
- обґрунтовано необхідність розгляду руйнівної поведінки не лише як соціального, психологічного та екзистенціального явища, а й як духовного виміру людського буття;
- показано, що поширення деструктивних практик в інформаційно-цифровому просторі зумовлене не лише маніпулятивним характером цифрових технологій, а й духовною кризою соціальної системи;
- обґрунтовано статус інформаційно-цифрового простору як специфічної онтологічної реальності, що трансформує структуру людської суб'єктивності та породжує новий тип «оголеного» буття (*homo digitalis*), вразливого до деструктивних впливів;
- визначено, що ефективна профілактика деструктивної поведінки можлива лише через відновлення духовних основ буття в інститутах освіти та сім'ї і формування «внутрішньої цензури» як морального регулятора особистості.

набуло подальшого розвитку:

- міждисциплінарний підхід до аналізу проблем, пов'язаних із ситуацією людини в умовах динамічного впровадження новітніх технологій;
- філософське розуміння деструктивної поведінки особистості як прояву онтологічної кризи суб'єктності в умовах інформаційно-цифрової реальності;
- аналіз деструктивної поведінки особистості в інформаційно-цифровому просторі через актуалізацію таких екзистенціалів людини, як відкритість і вразливість;
- інтерпретація теорії соціальної деструкції представників Франкфуртської школи та вчення Е. Фромма про функції людської деструктивності в контексті інформаційно-цифрової реальності;
- осмислення маніпулятивності інформаційно-цифрових технологій як чинника формування деструктивних моделей поведінки через нав'язування смислів, емоційних реакцій та соціальних ролей;
- філософський аналіз онтогенезу порушень поведінки як передумови сприйняття деструктивності цифрових технологій;
- актуалізація інтернет-моралі як внутрішнього ціннісного регулятора, що опосередковує зв'язок між інтернет-залежністю та кібербулінгом серед підлітків.

уточнено:

- зміст і взаємозв'язок понять «агресія», «віктимізація», «девіантна поведінка», «інформаційно-цифрові технології», «деструктивність», «деструктивне спілкування», «деструктивні практики»;
- витоки, сутність і межі біологічного, соціокультурного та екзистенціально-гуманістичного підходів до вивчення людської деструктивності;
- можливості та обмеження українських і міжнародних правових практик у сфері інформаційної безпеки та протидії деструктивності цифрових технологій.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у розширенні філософського аналізу деструктивної поведінки особистості як складного антропологічного та соціального феномена, що формується й проявляється в умовах інформаційно-цифрового простору. Запропонована концептуалізація людської деструктивності та уточнення категоріально-понятійного апарату поглиблюють предметне поле сучасної філософської антропології, соціальної філософії та філософії техніки.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх використання в освітньо-виховній діяльності, а також у розробці профілактичних і просвітницьких програм, спрямованих на зниження проявів деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому просторі. Висновки дисертації можуть бути застосовані у роботі педагогів, психологів і соціальних працівників для аналізу та попередження таких соціально значущих явищ, як кібербулінг, цифрова залежність і деформація саморепрезентації особистості, а також у формуванні гуманістично орієнтованої цифрової культури та відповідального ставлення до себе та інших.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібною, самостійною, дослідницькою роботою. Основний текст, положення наукової новизни та висновки зроблені автором особисто. Для аргументації авторської позиції використано не перекладені раніше книги та статті присвячені аналізу цифрових технологій, феномену деструктивності, деструктивної поведінки людини, кібербулінгу, Інтернет-залежності, на які здійснено відповідні посилання.

Апробація результатів дисертації. Головні положення дисертаційної роботи було оприлюднено у доповідях та тезах на всеукраїнських та міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: XXXII-х Міжнародних людинознавчих читаннях «Людина. Гуманізм. Совість» (м. Дрогобич, жовтень, 2022 р.); V Międzynarodowa konferencja naukowa «Społeczno-prawne aspekty opieki i wychowania w XXI wieku. wyzwania,

zagrozenia, nadzieje» (листопад, 2022 р.); Міжнародній конференції «Сучасна освіта: соціологічний, філософський, педагогічний дискурс» пам'яті професорки, докторки соціологічних наук Світлани Щудло (Дрогобич, жовтень, 2023 р.); Міжнародній науковій конференції «Гуманізм. Людина. Честь» (Дрогобич, листопад, 2023 р.); Всеукраїнській (з міжнародною участю) науковій конференції «Філософія Імануїла Канта і сучасність» (до 300-річчя з дня народження філософа). (м. Дрогобич, 20-21 квітня 2024 р.); XXXIV-х Всеукраїнських (з міжнародною участю) людинознавчих філософських читаннях «Гуманізм. Людина. Інший». (м. Дрогобич, 12-13 жовтня 2024 р.); XXXV-х Всеукраїнських (з міжнародною участю) людинознавчих філософських читаннях «Гуманізм. Людина. Душа». (м. Дрогобич, 18–19 жовтня 2025 р.); 17 Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Modern Movement of Science», що присвячена головній місії Міжнародного електронного науково-практичного журналу «WayScience» (16-17 жовтня 2025 р.). Також систематично виступав з доповідями на звітних наукових конференціях викладачів кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження, а також матеріали, що мають безпосередній стосунок до теми дослідження, оприлюднені в 6 наукових публікаціях, серед яких 4 статті опубліковано у фахових виданнях України з філософських наук та 2 публікації в збірниках матеріалів конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, 3-х розділів, 9-ти підрозділів, 7 пунктів, висновків до кожного розділу, загального висновку та списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації – 162 сторінки, з них 142 сторінки основного тексту. Список використаних джерел містить 193 найменування. Структура дисертації обумовлена специфікою дослідження, логікою розкриття проблеми, метою та завданнями роботи.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОГО ПРОСТОРУ

1.1. Феномен деструктивності як предмет історико-філософського аналізу

Починаючи з давніх часів, у міфологічних, релігійних та філософських текстах ми зустрічаємо поняття, близькі за змістом до деструктивності. В індійській філософії існує давня термінологія, що буквально означає руйнування, знищення, розпад: *vināśa*, *nāśa*, *himsā*, *tamas*, *krodha*. У буддизмі «затмарення», руйнівні психічні стани відображають поняття *klesha*, *moḥa*, а зокрема ненависть як руйнівний чинник – словом *dosa*. Давні греки також мали власний категоріальний апарат руйнівності: *φθορά*, *λύμη*, *ὀργή*, *ἔρις*, *ῥις*, *ῥις*, *ἀκολασία* (*akolasia*) та ін.

У християнсько-патристичній термінології та латинсько-схоластичній традиції з'являються такі поняття: *corruptio* – «розклад, руйнування», *perditio* – «загибель», *vitia* – «пороки», що ведуть до руйнації душі; *destructio* – «руйнування», *malitia destructiva* – «руйнівна злість», *corruptio naturae* – «псування (руйнування) природи людини». У філософії Нового часу моральні та політичні аспекти руйнації позначалися поняттями *passions destructrices* (фр.), *self-destruction* (англ.). На наш погляд, у більшості випадків ці поняття використовувалися в методологічному та онтологічному, а не антропологічному аспекті.

Власне поняття «деструктивність» входить до філософського лексикону лише у ХХ ст. Уперше термін «людська деструктивність» використала С. Шпільрейн у 1911 році. Пізніше була опублікована її стаття «Деструкція як причина становлення» [177], у якій це поняття одержало розгорнуте тлумачення. Поширеним у психологічних та інших довідниках є визначення деструктивності (від лат. *destructio* – «руйнування») як негативного ставлення людини до самої себе або до інших і відповідної до цього ставлення поведінки.

Деструктивність є наслідком блокування позитивної енергії, створення перешкод на шляху до розвитку та самоіснування, коли людині не вдається реалізувати свій потенціал. Деструктивна особистість відчувається знедоленою, навіть якщо їй вдається досягти поставленої мети [57].

Колін Макгінн, посилаючись на Оксфордський словник англійської мови, спрямовує нас на таке тлумачення: слово *destroy* визначається як «припинити існування (чогось) шляхом пошкодження або нападу на це» [150]. Англійське слово походить від давньофранцузького *destruire*, утвореного з *de* – префікса, що означає зворотну дію, та *struere* – «будувати». Тож *destroy* буквально означає «роз-будувати» («де-структурувати»). Воно подібне до слів *depopulate*, *desegregate*, *deactivate*, *deconstruct*. Це дозволяє стверджувати, що неможливо зруйнувати те, що не було збудоване (хоча поняття «збудованого» є досить гнучким і не обмежується лише людськими артефактами). «Передусім ми руйнуємо те, що було створене, як правило, з певною метою: людські артефакти, людські життя, тварин, рослини, будівлі, системи думки, аргументи. Руйнування є протилежністю творення. Крім того, згідно зі словником, воно передбачає два елементи: існування та пошкодження через напад. По-перше, зруйнована річ повинна існувати: неможливо зруйнувати те, що не має існування (вигаданих персонажів, галюцинованих кроликів, беззмістовні набори слів). По-друге, руйнування (тобто “припинення існування”) здійснюється за допомогою агресивної дії – нападу та пошкодження» [150].

У переглянутих нами українських філософських словниках, зокрема у «Філософському енциклопедичному словнику» за редакцією В. І. Шинкарука (2002), відсутнє пояснення деструктивності та деструктивної поведінки. Натомість зустрічаємо аналіз поняття деструкції у М. Гайдеггера як одного з основних понять онтології німецького філософа, що означає не «руйнування», а «стратегію оновлення філософської метафізики Заходу, її переосмислення й нове прочитання, сходження до дедалі більш зрілих станів» [66, с. 152]. Деструкція в такому розумінні постає живою практикою позитивного

«смыслеблудования, смысловорчости, спонтанного саморозгортання філософської думки» [66, с. 152]. Вона є тим процесом, механізмом, який дає змогу виявити якісний стан деструктивності як результат певного розвитку.

Не заглиблюючись у подальший аналіз деструкції за М. Гайдеггером, можна зробити висновок, що дослідження деструктивної діяльності людини з позицій її негативних наслідків не означає завершеності її осмислення. Тому погодимося з Н. В. Шаповал, що «наполягати на виключно негативних конотаціях щодо деструктивності було б неправильно. Такий підхід акцентував би увагу тільки на одній стороні активності людини, залишаючи без уваги багатовимірний та неоднозначний потенціал її різноманітної діяльності» [86, с. 97]. У цьому контексті пригадуються слова одного із засновників соціального анархізму, який наголошував, що потрібно довіряти вічному Духу, що руйнує та знищує лише тому, що він є незбагненим і вічним джерелом усього життя. Прагнення до руйнування – це також творча пристрасть!

Як ми зазначили вище, дослідження деструктивної поведінки є складним міждисциплінарним завданням, яке знаходиться в проблемному полі широкого кола наук про людину, особливо коли мовиться про так звані «темні» сторони людського єства. Легко зрозуміти збентеженість, а іноді й відчай відомих філософів перед суперечливими глибинами природи людини. Пригадується, наприклад, І. Кант, який висловлював незадоволення стосовно вчинків людей на світовій арені. Він розумів, «що попри всю їхню уявну мудрість, час від часу помітну в окремих випадках, у цілому все виткано з дурості, дитячої пихатості та прагнення до руйнування» [135, с. 9–10]. Більш категоричним був Блез Паскаль, відчуваючи цей трагізм не лише в собі, а й у всьому людстві. Він запитував: «То що ж людина за химера? Що за цікавина [nouveauté], що за потвора, що за хаос, що за суперечливий предмет, що за диво? Суддя усього, немічний хробак земний, хранитель істини, клоака непевності й заблуду, слава і відпадок всесвіту» [50, с. 47]. Тисячоліття минають, а двоїстість людини – природна та душевна, а також її духовні

виміри – не змінюється. І головне – залишаються людські пристрасті, приховані потяги та інстинкти.

Виявляється, що в людині значно сильнішу емоційну реакцію викликають гнів, лют, жорстокість або потяг до руйнування, ніж любов, милосердя чи прагнення творити. Також з'ясовано, що емоції руйнівного типу не потребують від людини жодних зусиль: відповідальності, терпіння, самодисципліни, критичного мислення, самообмеження чи прощення; для цього не потрібно вчитись. Людям з низьким духовним рівнем завжди «допомагають» прості подразники, яких багато навколо нас, особливо в епоху панування інформаційних технологій: екрани смартфонів та телевізорів переповнені насильством, війнами, катастрофами. Хоча й сама людина схильна створювати аналогічні «подразники»: адже завжди знайдеться причина зробити з Іншого чужого або ворога.

На початку XX століття людство знову приходить до постановки проблеми поліфонічності (відкритості, складності, вразливості) людини та цілісності людського буття, а людська деструктивність стає об'єктом уваги і навіть своєрідною точкою перетину багатьох основоположних філософських напрямів. У своїй передмові до «Анатомії людської деструктивності» Е. Фромм зазначав: «Я розпочав вивчати агресію і деструктивність не тільки тому, що вони є одними з найважливіших теоретичних проблем психоаналізу, але й тому, що хвиля деструктивності, яка заповнила собою увесь світ, дає підстави думати, що такі дослідження будуть мати серйозну практичну значимість» [118]. Саме тому і перед нами в XXI ст. постала необхідність критично переосмислити розуміння феномена людської деструктивності в історії соціально-філософської думки.

1.1.1. Психоаналітичні концепції деструктивності: філософська інтерпретація

Важливим джерелом розуміння деструктивності є ідеї представників психоаналізу (комплекс неповноцінності А. Адлера, характерологічний панцир В. Райха, боротьба інстинктів життя і смерті З. Фрейда, поняття тіні персони К. Г. Юнга тощо) та неофрейдизму (теорія гри та доленосного сценарію Е. Берна, Е. Еріксона, Е. Фромма, базальний конфлікт К. Хорні тощо). Цінність цих психоаналітичних концепцій полягає в тому, що в них міститься теоретико-методологічний підхід, який поєднує філософський, психологічний, соціологічний та культурологічний рівні аналізу феномену деструктивності. Особливо це важливо в періоди, коли психічні процеси, що протікають в людині, поглинаються її соціальними ролями. Як наслідок, психологічні питання стають соціальними і політичними, а ті, у свою чергу, формують тенденції, що визначають антропологічні проблеми.

На думку дослідників, проблематика деструктивності формується з парадигми психоаналізу, у центрі якої – постулат про дуалістичний початок будь-якого порушення розвитку людини: діалектика психічного та соціального є нерозривною частиною його методології.

Отже, чому деструктивність займає центральне місце в психоаналітичному підході сучасної західної філософії? На наш погляд, з одного боку, це впливає з фундаментальних методологічних основ психоаналізу, який спершу займався розумінням і терапією порушень особистості, що проявляються деструктивно. З іншого боку, психоаналітична традиція розглядає деструктивність у широкому, багатовимірному філософському сенсі, прагнучи виявити її природу та механізми через комплексний аналіз різних рівнів соціалізації – мікро-, макро- та мегарівнів, як конструктивної, так і деструктивної.

Цей підхід дозволяє визначити роль цих процесів у духовній кризі особистості, що неминуче веде до деградації суспільства. У літературі з

психоаналізу існує декілька основних підходів до пояснення деструктивності: сексуальність, агресія, нарцисизм, прихильність/втрата, адаптація тощо.

З. Фройд загалом концептуалізує природу та походження агресії з надзвичайно песимістичної точки зору, ґрунтуючись на теорії вроджених інстинктивних сил. Він припускав існування внутрішнього деструктивного потягу, який прагне повернути живе до стану неживої матерії. Ця ідея вперше системно викладена у праці «По той бік принципу задоволення» [77]. Не дивно, що у працях німецького психоаналітика багато уваги приділено цій темі: він пережив масове знищення людей під час Першої світової війни, а його два сини брали участь у цій трагедії.

Однак, «концепт інстинкту смерті Фрейда, – наголошує Brian O'Connor, – не слід розуміти лише як деструктивний потяг, спрямований назовні чи на інших. Натомість він представляє фундаментальну психічну тенденцію до стану без напруження, у якому індивід звільняється від тисків Еґо. Це звільнення не є пасивним; воно є активною психічною динамікою, завдяки якій суб'єкт прагне існування, вільного від внутрішніх конфліктів та психічного напруження» [156].

Спочатку засновник психоаналітичного підходу наголошував на сексуальності, яка зазвичай використовується для ідентифікації класичного психоаналізу. Проте згодом він запропонував дихотомію двох фундаментальних інстинктів – інстинкту життя (Еросу) та інстинкту смерті (Танатоса). У «По той бік принципу задоволення» він описує Танатос як джерело деструктивності, що може спрямовуватися назовні: суб'єкт зберігає своє життя, руйнуючи інше [77].

На основі цього З. Фройд припускає, що війна може бути колективною формою розрядки накопиченої агресії, без якої держава або група могла б руйнуватися зсередини. Дослідники творчості відомого психоаналітика, узагальнюючи цю логіку, наголошують, що зовнішню агресію можна розглядати як самозахист індивідів від самогубства, хвороби, залежностей чи тривоги, спричинених спрямованим усередину бажанням смерті [158, с. 2153].

При цьому слід пам'ятати, що у працях З. Фройда поняття «смерть» часто має фігуральне, а не буквальне значення: «Воно позначає смерть Его — припинення його напружень і конфліктів — а не фізичну загибель організму. У цьому сенсі інстинкт смерті меншою мірою є деструктивною силою, спрямованою на зовнішні об'єкти, і більшою — внутрішнім рухом до психічної рівноваги, у якому напруження Его тимчасово призупиняються» [156].

У питанні морального розвитку Фройд подає розгорнуту концепцію супер-его у праці «Я і Воно» [78]. Супер-его формується шляхом інтеріоризації батьківських заборон і норм; частина цієї структури залишається несвідомою, що робить її джерелом внутрішніх конфліктів та викривлення бажань. У дорослому житті це може виявлятися в потребі підкорятися сильній зовнішній владі та шукати фігуру лідера, яка заміщує образ батька. Механізм ідентифікації з лідером Фройд детально розкрив у «Психології мас і аналізі людського Я» [76], пояснюючи, чому люди здатні віддавати себе владі харизматичної постаті навіть тоді, коли це суперечить їхнім раціональним інтересам.

У праці «Невдоволення культурою» [76] Фройд стверджує, що цивілізація неминуче обмежує сексуальні та агресивні потяги, оскільки її функція полягає у стримуванні некерованих імпульсів індивідів. Норми, закони, релігія та міфи створюють систему контролю, яка водночас підтримує порядок і генерує почуття провини та напругу. Коли потяги надмірно придушуються, люди шукають замінні форми задоволення — залежності, релігійні практики, поклоніння героям — що лише посилює невротизацію. У такому світлі деструктивність (Танатос) та навіть структурне насильство постають як побічні продукти логіки цивілізаційного розвитку.

Отже, у німецького мислителя деструктивність постає як внутрішній, майже біологічний потяг, що прагне руйнування та повернення до неживого стану. Це дозволяє зрозуміти, чому людина навіть у мирний час схильна продукувати агресію, підкорятися харизматичним лідерам або шукати компенсаторні задоволення в умовах цивілізаційного тиску. У інформаційно-

цифрову епоху ідеї З. Фрейда щодо внутрішніх конфліктів, напруги між потягами та їх цивілізаційного придушення зберігають евристичну цінність. Хоча сучасні форми онлайн-агресії – кібербулінг, мова ненависті, цифрові залежності чи масові маніпуляції – не можна зводити лише до дії інстинкту смерті, деякі з описаних Фрейдом механізмів (перенесення, ідентифікація, компенсація фрустрації) справді допомагають пояснити, чому цифрові простори інколи стають середовищем емоційної розрядки або непрямой агресії. Проте редукція цих складних явищ до біологічно зумовленої деструктивності була б спрощенням; їхня природа формується також соціальними, культурними й технологічними умовами інформаційної доби.

Водночас песимізм теорії З. Фрейда спонукає звернутися до авторів, які намагалися переосмислити природу агресії ширше – у соціальному, культурному й міжособистісному вимірах. Саме цей перехід від вроджених інстинктів до соціально обумовлених форм деструктивності стає фундаментом неофрейдизму, що пропонує інший погляд на цей феномен.

Вже Мелані Кляйн, вважаючи погляди її З. Фрейда на людську особистість занадто біологічно детермінованими та філософськи суперечливими, ставить питання про важливість зовнішніх впливів (виховання) на особистість. Як відомо, Кляйн була однією з фундаторів дитячого психоаналізу. Її радикально відмінний підхід до роботи з дітьми у 1920 році призвів до гострого конфлікту з Анною Фрейд [128]. Зрештою, нові погляди британської дослідниці на дитинство, отримані в результаті її роботи з юними пацієнтами (а також з дорослими), призвели до створення нової версії психоаналітичної теорії, яка вивела психоаналіз за межі З. Фрейда, поклавши початок школі об'єктних відносин (Object Relations School) [137].

Також Карен Хорні, хоча і приймала основні припущення З. Фрейда, піддавала критиці його теорію людської природи, в якій центральним постає лібідо як остаточне джерело всіх тенденцій, включаючи агресію [158, с. 2156]. Вона наголошувала, що люди можуть бути ворожими та агресивними, але ступінь і частота деструктивності не є доказом того, що вони є

інстинктивними. Це багато в чому питання базової тривоги та внутрішніх конфліктів, після розв'язання яких люди можуть жити більш конструктивно – не лише для інших, а й для себе [131].

На думку дослідників, підхід К. Хорні є оптимістичним, простим і прямим [115]. Ніщо не стоїть на заваді конструктивному способу життя, окрім обмежень, властивих процесу навчання в конкретній культурі. Рушійною силою цієї конструктивної боротьби є сутність людини. К. Хорні називає цю сутність справжнім «Я», якому притаманні суттєві потенціали для конструктивного життя [131]. У цьому контексті актуальним постає обґрунтування американською дослідницею особливого значення культури в розвитку особистості. Причому К. Хорні, як і Е. Фромм та Г. Салліван, розуміла культуру не лише у широкому значенні цього слова, але й, наприклад, як культуру взаємин дитини з важливими для неї іншими в її оточенні.

У контексті критичного переосмислення теорії З. Фрейда нас зацікавили погляди Арно Грюена, який заперечував ідею, що людина народжується з вродженою схильністю до руйнування та насильства. У книзі «Безумство нормальності: до розуміння людської деструктивності» він стверджує, що в основі деструктивної поведінки лежить ненависть до себе та лють, що виникає внаслідок самозради, яка починається в дитинстві, коли автономія відмовляється від «любові» тих, хто має над нами владу [125].

На думку німецького психолога, цей акт самозради не є миттєвим – він формується поступово, у процесі пристосування дитини до очікувань і вимог дорослого світу. Коли природна спонтанність, емоційна відкритість і здатність до автентичного самовираження зазнають постійного пригнічення, індивід змушений відмовлятися від власних почуттів, аби зберегти прихильність авторитетних дорослих. Так виникає те, що дослідник називає «фальшивим Я» – конструкт, побудований на покорі, зовнішній відповідності та внутрішньому розриві між справжніми переживаннями й соціально схвалюваними реакціями [125].

Цей розрив, на переконання Грюена, стає основою для майбутньої деструктивності. Придушені емоції, насамперед гнів і біль, повертаються у вигляді ненависті до власної слабкості, а згодом – у формі проєкції цієї ненависті на інших [125]. Лють, спрямована назовні, є, по суті, замаскованою внутрішньою ворожістю до себе самого. Саме тому деструктивна поведінка може набувати як індивідуальних, так і масових форм: від міжособистісної агресії до колективного насильства, що підтримується соціальними інституціями або політичними системами.

Грюен підкреслює, що суспільство часто нормалізує та навіть заохочує такі деструктивні механізми. Культура покори, примусу, «правильності» й дисципліни сприяє відтворенню моделі, у якій людина відмовляється від власної чутливості заради відповідності нормам [125]. Таким чином, деструктивність постає не як біологічно зумовлений імпульс, а як результат глибокого відчуження від власного емоційного досвіду, що формується у взаємодії з владними структурами – від сім'ї до держави.

Отже, філософсько-психологічний аналіз Грюена дозволяє трактувати деструктивну поведінку не як природжену властивість, а як наслідок порушених стосунків із власним Я. У цьому контексті вивчення деструктивності потребує звернення не лише до зовнішніх проявів агресії, але й до внутрішніх механізмів формування самості, впливу ранніх взаємин і соціальних практик, які сприяють відчуженню, самознеціненню та, зрештою, руйнівним способам взаємодії зі світом.

Особливе місце в історії філософії, психоаналізу та психології посідає Альфред Адлер завдяки своїм унікальним поглядам на природу людини та мотиви її поведінки [96]. Одна з ключових концепцій австрійського вченого – це баланс між прагненням до переваги і почуттям неповноцінності, яке може бути як джерелом мотивації, так і причиною страждань: заниженою самооцінкою, тривожністю, депресією. З іншого боку, прагнення до переваги може бути конструктивним, коли воно спрямоване на особистісне зростання та самовдосконалення. Проте воно може стати деструктивним, якщо

проявляється у вигляді агресії, бажання домінувати або прагнення принизити інших заради власного звеличення. Часто, як зазначає Н. Шаповал: «прагнення до переваги нерідко набуває нездорових форм і веде до деструктивної поведінки. Існує багато людей, яким не вистачає сміливості приймати відповідальні рішення та здійснювати рішучі дії, через що вони задовольняються вигадками та фантазіями. Не відчуваючи в собі сили, вони постійно відкладають початок будь-яких дій, обходять труднощі, намагаються уникати навіть найменших проблем. Завдяки такій своєрідній «втечі» вони підтримують у собі відчуття, що вони сильніші та розумніші, ніж є насправді» [86, с. 95].

Отже, деструктивність у концепції А. Адлера є наслідком порушення структури особистості, що проявляється у формуванні невротичного типу людини, яка не здатна ефективно компенсувати власне відчуття неповноцінності [96]. Однією з головних причин цього є характер сімейних відносин, а також інтеріоризовані соціокультурні установки влади та володіння.

У подальшому аналізі деструктивної поведінки дітей і підлітків в інформаційно-цифровому просторі, разом з іншими дослідниками, ми будемо акцентувати увагу на взаємозв'язку стилю виховання та віку дитини з батьківськими обмеженнями і поведінкою підлітків в Інтернеті. Це, на наш погляд, підтверджує теорію А. Адлера, згідно з якою агресія може починатися з почуття неповноцінності або тривоги в сім'ї. Коли ці почуття тривоги посилюються, деякі підлітки можуть використовувати різні форми деструктивності як захист своєї самооцінки у віртуальному просторі. Цей метод не базується на високому інтелектуальному рівні, проте він ефективний у більшості випадків.

Австрійський психолог описав прояви гніву як компенсаторний рух і припустив, що озлобленість, яка використовується для подолання почуття неповноцінності, спрямовує увагу, інтереси, сприйняття та пам'ять у напрямку імпульсивної агресії. «Гнів – це афект, який є справжнім втіленням прагнення

до влади та панування. Ця емоція дуже чітко показує, що її метою є швидке та сильне знищення кожної перешкоди на шляху її розгніваного носія. Попередні дослідження навчили нас, що розгнівана людина – це та, яка прагне переваги, наполегливо застосовуючи всі свої сили» [96, с. 185].

В історії філософії та психології одним із фундаментальних понять постає самість, яка визначає людину як особистість і спрямовує її на певні дії. Згідно з вітчизняними та західними дослідниками, відмова від самості як центру власного виявлення може призводити до неможливості створення цілісної картини світу. Самість забезпечує контроль над основними природними прагненнями людини, одним із яких є деструктивний початок. Феномен самості є складним і неоднозначним. На наш погляд, вона завжди залишається особистісним поняттям: для одних – це виявлення власного буття, для інших – процес самопізнання, який може спрямовуватися або на вихід за межі наявного буття, або на власне буття.

У межах психоаналітичної традиції Карл Юнг під самістю розумів приховане від безпосереднього сприйняття свідомістю ядро психічної енергії людини, що створює умови її прояву у дійсності. Він навіть олюднює самість, описуючи її як особистість, що живе всередині несвідомого і має власні цілі та устремління [91]. Дослідники зазначають, що в інтерпретаціях ідей К. Юнга процес індивідуації часто описується як динамічний рух психіки в напрямку Самості як центрального інтеграційного утворення, що передбачає поступове наближення до її символічного центру та повторні зустрічі з ним у різних психологічних контекстах [112]. У цьому сенсі індивідуація розглядається як процес становлення цілісності особистості або самореалізації, у межах якого відбувається інтеграція різних рівнів психіки – Его, особистого та колективного несвідомого – з метою досягнення цілісності особистості [134]. Центральне місце в цій динаміці посідає архетип Тіні, який містить витіснені або неприйняті аспекти психіки, зокрема агресивні, заздрісні та інстинктивні імпульси. У випадку недостатньої усвідомленості та інтеграції Тінь може проявлятися у формі деструктивної поведінки.

Аналізуючи ідеї К. Юнга в контексті основних завдань дисертації, ми звернули увагу на важливу проблему, яка пов'язана з ідентичністю. Швейцарський психолог вважав, що ідентичність у процесі життєвого шляху людини безперервно реорганізовується: те, що раніше не сприймалося або вважалося неприйнятним, стає елементом структури «Я», яке постійно трансформується [92, с. 198].

На основі принципів К. Юнга можна припустити, що за характером перетворень процеси, в основі яких лежить ця закономірність, передбачають деструкцію – зміну внутрішньої структури шляхом руйнування (знищення) попереднього та актуалізації нового змісту. Суб'єкт визначає себе як цілісність у зв'язку зі структурами, на які спрямована його агресія.

При цьому деструкція по відношенню до іншого або до зовнішніх структур може бути одночасно руйнуванням і способом віднаходження власної структурованості: або ідентичної іншим людям, або принципово відмінної від інших. Таким чином, деструктивна поведінка постає як форма активності людини, спрямована на руйнацію зовнішніх структур і водночас на вибудовування власної ідентичності.

Роль деструктивності як механізму формування ідентичності стає особливо актуальною в ситуації глобального панування кіберпростору. У цифровому середовищі межі між «Я» і «Іншим» розмиваються: анонімність, відчуження та відсутність фізичного контакту створюють умови, де деструктивна активність може виступати не лише як агресія, а як експериментальний процес самовизначення. Через взаємодію у віртуальних спільнотах людина моделює власну ідентичність, відображаючи її у діях, що руйнують або трансформують зовнішні контексти. Така динаміка дозволяє розглядати деструктивність не тільки як соціальну проблему, а й як психологічний ресурс, через який індивід досліджує межі власного «Я», перевіряє його стійкість та адаптивність і, зрештою, вибудовує унікальний спосіб взаємодії зі світом. У цьому сенсі деструктивна активність стає

інструментом індивідуації у постмодерному середовищі, де традиційні форми ідентичності стають менш визначальними.

Отже, у світлі теорії К. Юнга деструктивність розглядається як прояв порушення гармонії внутрішнього світу людини через дисбаланс між свідомим і несвідомим, зокрема через неінтегровану Тінь, що перешкоджає розвитку цілісної самості. У сучасних умовах соціокультурні чинники – норми, цінності та цифрове середовище – можуть посилювати прояви деструктивності, формуючи контекст для виявлення глибинних конфліктів особистості. Зазначимо, що мовиться саме про психічний феномен, безпосередньо не пов'язаний із соціальною деструкцією чи цифровими контекстами – це авторська інтерпретація сучасності.

На основі проведеного аналізу деяких основних принципів та категорій К. Юнга можна розглядати деструктивність як одночасно дзеркало внутрішньої дисгармонії особистості та результат взаємодії індивідуальної психіки з соціальним і культурним середовищем. Це підкреслює важливість розвитку самості, інтеграції внутрішніх аспектів психіки та критичного осмислення соціальних і культурних цінностей, особливо в умовах інформаційно-цифрового простору, який може відображати і посилювати потенціал деструктивної поведінки.

Після класичних психоаналітичних теорій З. Фрейда, А. Адлера та К. Юнга розвиток досліджень деструктивності набув нових емпіричних форм у роботах Джона Долларда та Ніла Міллера [152]. Вони поєднали психодинамічні уявлення про внутрішній конфлікт і агресію з теорією соціального навчання, розглядаючи наслідування не як інстинкт, а як об'єкт навчання, підпорядкований закономірностям сигналів, реакцій і підкріплення. Дослідники показали, як фрустрація та соціальні умови формують агресивну поведінку, підкреслюючи роль моделей та нагород: спостереження за поведінкою інших і відповідне підкріплення формує ієрархію цінності сигналів і визначає, які реакції будуть засвоєні [152]. На наш погляд, концепція «фрустрація → агресія» стала одним із перших систематичних підходів, який

переносив психоаналітичні ідеї у емпірично перевірюваний соціально-психологічний контекст, створюючи місток між внутрішньо-психологічними механізмами деструктивності та їхньою соціальною реалізацією.

Попри певні обмеження, теорія Долларда і Міллера залишається цінним інструментом для аналізу деструктивної поведінки особистості. Використовуючи їх підхід у контексті нашого дослідження, важливо підкреслити, що фрустрація у взаємодії з соціальними умовами може сприяти проявам агресії. Водночас агресивна поведінка не є автоматичним наслідком фрустрації: реакції можуть бути різними – від пасивності та замикання до конструктивної діяльності. Це означає, що деструктивність не зводиться до однієї моделі, а потребує врахування її багатогранності та емпіричної невизначеності. Критика теорії Долларда і Міллера слугує приводом для інтеграції психодинамічного, соціально-психологічного, когнітивного та соціокультурного підходів, що дозволяє будувати більш комплексне розуміння природи деструктивності.

Ми також не могли оминати питання взаємозв'язку амбівалентності як одного із ключових понять психоаналізу та деструктивності. На наш погляд, ця концепція відображає внутрішню подвійність людської психіки, яка має філософське значення для розуміння деструктивної поведінки. Амбівалентність показує одночасну присутність протилежних прагнень, цінностей або почуттів всередині особистості, формуючи внутрішню напругу між різними аспектами «Я». Саме ця подвійність створює потенціал для деструктивних дій як способу вирішення конфлікту або «випуску» накопиченого психічного напруження.

У сучасних умовах інформаційно-цифрового простору амбівалентність може знаходити зовнішнє відображення у формі кібербулінгу, маніпуляцій, токсичної поведінки та інших непрямих проявів деструктивності. Внутрішні протиріччя особистості, що залишаються неврегульованими, взаємодіють із соціальними, культурними та технологічними контекстами, посилюючи їхній прояв.

1.1.2.Феномен деструктивності в інтелектуальній традиції Франкфуртської школи

З філософської точки зору аналіз амбівалентності дозволяє розглядати деструктивність не лише як психологічний феномен, а як структурну характеристику людського існування, що проявляє напругу між свободою й обмеженнями, автономією та відповідальністю. Хоча ця перспектива є важливою для розуміння внутрішніх суперечностей людської дії, вона становить лише одну з методологічних передумов ширшого аналізу різних форм деструктивності. Зокрема, особливої уваги потребує її соціальний вимір, який охоплює ті способи, у яких суспільні структури, інститути та культурні практики здатні продукувати руйнування, відчуження та пригнічення. Саме такий підхід логічно підводить до інтелектуальної традиції Франкфуртської школи, представники якої – Теодор Адорно, Макс Горкгаймер, Герберт Маркузе, Еріх Фромм, Вальтер Беньямін, Лео Левенталь, Фрідріх Поллок. та інші – досліджували соціальну деструктивність як системне явище, вкорінене в раціональності модерності, владі та ідеологічних механізмах сучасного суспільства.

М. Хоркгаймер та Т. Адорно розглядали руйнування як невід’ємну властивість людини та соціальних систем, що проявляється на всіх рівнях діяльності. Вони підкреслювали, що людина, будучи найрозвиненішою еволюційно істотою, володіє потужною деструктивною силою, здатною не лише трансформувати природу, а й руйнувати соціальні структури [132]. Така деструктивність не є випадковою або виключно психологічною; вона є структурним елементом людської діяльності, який формується історично та соціально. Дослідники наголошували, що в епоху Просвітництва раціональність, спочатку проголошена як сила звільнення, перетворилася на інструмент домінування, що підриває цілісність Всесвіту [132]. Людина, перетворюючи природу на об’єкт для задоволення власних потреб, одночасно втручається у соціальні та культурні структури, підриваючи їхню гармонію та стабільність. Деструктивність виявляється системно: руйнівні тенденції

проникають не лише в індивідуальну поведінку, але й у структури влади, економічні та культурні системи, формуючи суспільні норми, цінності та ідеології.

Таким чином, соціальна деструктивність стає ключовим чинником модерності, де інструментальна раціональність і прагнення до контролю над світом призводять до деградації як особистості, так і соціальних систем, а людина ризикує втратити свою суб'єктність.

Г. Маркузе розглядає деструктивність (хоча прямо не використовує цей термін) як аспект людської природи через призму двох основоположних начал – Ероса та Танатоса, продовжуючи психоаналітичну традицію Фрейда. Ерос виступає як творча й консолідуюча сила культури, спрямована на об'єднання та розвиток соціальних і культурних форм, тоді як Танатос проявляється як руйнівна сила, джерело конфлікту і потенційної творчості [147]. Страждання, насильство і руйнування є притаманними як природній, так і людській реальності і присутні у всіх сферах існування — від індивідуального розвитку до соціальних і економічних систем.

У праці «Одновимірна людина: Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства» [147], Г. Маркузе аналізує структуру індустріального суспільства, де технології, масове виробництво та споживча культура стандартизують потреби індивіда та обмежують його здатність до критичного мислення й самостійного вибору. Поняття «одновимірної людини» характеризує індивіда, пристосованого до вимог суспільної системи, чия свідомість підпорядкована логіці споживання та продуктивності. Також Маркузе показує, що індустріальне суспільство репресує природні потяги людини. Репресія проявляється не лише в сексуальній сфері, а й через соціальне та економічне відчуження, коли індивід відчуває себе незатребуваним у суспільстві. Пригнічені потяги не зникають, а

спотворюються або сублімуються¹, що може призводити до деструктивних форм прояву лібідо. Це дозволяє стверджувати, що не лише сексуальна невдоволеність, а й соціальна та економічна незатребуваність людини у суспільстві може спричинювати деструктивні прояви лібідо. Виявляється, що Танатос може бути детермінований не тільки владними практиками доіндустріальних суспільств і аскетичною мораллю. «Забуття аскетичного взірця в умовах постіндустріального гедонізму не сприяло зникненню потреби у жорстокості, радше навпаки – коли ніщо не стримує, а ушляхетнення є неможливим, суспільство змушене шукати інші засоби компенсації невдоволення, вираженого в ненависті чи агресії. І такий засіб буде знайдено в тотальній інтегрованості мас до виробничого процесу» [59, с. 49].

1.1.3. Вчення Е. Фромма про деструктивність

Роздуми представників Франкфуртської школи та інших філософських та психологічних напрямів над концепцією деструктивності продовжив німецький філософ і соціолог, психолог і психоаналітик Еріх Фромм, який у 1930-х роках почав окреслювати загальні риси людської природи. Відтоді його головним зусиллям було розширювати та уточнювати свої основні відкриття й застосовувати їх до соціальних проблем. Кожна книга, що виходила з-під пера цього автора, просякнута реалізацією цього задуму. Серед його найважливіших праць – «Втеча від свободи» (1941), «Здорове суспільство» (1955), «Мистецтво любові» (1956), «Образ людини у Маркса» (1961), «Душа людини» (1964), «Людина для себе» (1971), «Мати чи бути» (1976).

«Анатомія людської деструктивності» [118] – науковий доробок, який Фромм планував зробити першою частиною проєкту систематизації

¹ Українська філософія І. Сайтарли вважає, що у Маркузе поняття «репресивної» та «нерепресивної» сублімації мають чітко виражений економічний зміст [59, с. 50].

психоаналізу. Цей багатотомний задум так і не був реалізований², але у цій книзі здійснено критичний аналіз існуючих концепцій та запропоновано авторське розуміння феномену людської деструктивності. Засновник гуманістичного психоаналізу розумів, що залишаючись у професійних межах власне психоаналізу, неможливо адекватно оцінити цю проблему. Він наголошував, що дані антропологічної науки показали, що інстинктивістська інтерпретація людської руйнівності не витримує критики. Необхідно враховувати соціальну складову. «Хоча в усіх культурах має місце факт, що люди рятуються від якоїсь загрози або боротьбою, або втечею, жорстокість і деструктивність у більшості суспільств залишаються на такому низькому рівні, що їх пояснення за допомогою “вроджених” пристрастей навряд чи може когось переконати» [118, с. 4]. Заради об'єктивності зазначимо, що майже половина «Анатомії людської деструктивності» – це схематичний і подекуди тенденційний огляд літератури з досліджень тварин, нейрофізіології та антропології, покликаний показати, що агресивність людини не є вродженою. Доречно пригадати слова Фромма про те, що єдиним із ссавців, здатним на вбивство й садизм у широкому значенні, є саме людина. Вона не може повністю перекласти відповідальність за власні вчинки на будь-які інші чинники [118]. Руйнівність завжди є результатом особистісного екзистенційного вибору, індивідуальної активності.

Отже, Е. Фромм розпочинає своє дослідження деструктивності з критики впливової традиції в історії філософської та психологічної думки, що базується на уявленні про інстинкти як справжню основу людської душі. Водночас він намагається осмислити як позитивні, так і негативні риси біхевіоризму, який пройшов значний шлях – від прямолінійного підходу

² Погодимося з Сарою Санборн, що було б «безпідставно звинувачувати Еріха Фромма в тому, що він не зробив в одному томі те, що, ймовірно, зайняло б шість. Однак саме його схильність до глобальних оглядів людського становища призводить до прогалин і невдач у дослідженні, а також до часової історичної поверховості та помітної схильності до трюїзму» [166].

Дж. Уотсона до витонченого необіхевіоризму Б. Скіннера. Останніх об'єднувало прагнення звести поведінку людини до вивчення зовнішніх стимулів та передумов «бажаної поведінки», заперечуючи при цьому значущість суб'єктивного внутрішнього світу особистості. Наприклад, проблема мети поведінки, тобто заради чого людина діє, Б. Скіннером принципово не розглядається. «На противагу інстинктивізму, біхевіоризм не цікавлять суб'єктивні мотиви, сили, що нав'язують людині певний спосіб поведінки; біхевіористську теорію цікавлять не пристрасті чи афекти, а лише тип поведінки та соціальні стимули, що формують цю поведінку» [118, с. 4]. Також, аналізуючи сутність скіннерівського біхевіоризму, Фромм наголошує на тому, що основою цього вчення є застаріла ліберально-просвітницька надія на можливість створення доброчесного соціального середовища, яке могло б вдосконалювати поведінку людини. Саме така установка, основним завданням якої є спроби звести людські проблеми до рівня технологічних, уявляється нам, разом із німецьким мислителем, однією із найнебезпечніших для сучасного світу.

Попри те, що деякі положення Е. Фромма є суперечливими, здійснений ним аналіз (мовиться про більшість праць дослідника), на нашу думку, становить найбільш систематичне й міждисциплінарне дослідження феномену деструктивності. Далі спробуємо виокремити ідеї німецького філософа, які, на нашу думку, є найбільш змістовними та актуальними для реалізації головної мети дисертації.

Вивчення анатомії людської деструктивності Фромм розпочинає з уточнення змісту основних понять. Зокрема, він акцентує увагу на неоднозначному використанні поняття «агресія». Згідно з Фроммом, саме агресія, однаково проявляється як у людини, так і у тварин, — це філогенетично закладений імпульс до атаки (або до втечі) у ситуації, коли виникає загроза життю. «Ця оборонна, “доброякісна” агресія слугує справі виживання індивіда та роду; вона має біологічні форми прояву і затухає, як тільки зникає небезпека» [118, с. 22]. В цьому сенсі людина відрізняється від

тварин тим, що, по-перше, механізми захисної агресивності у неї є більш лабільними ніж у тварин. По-друге, ці механізми можуть забезпечувати не тільки фізичне самозбереження людини, але збереження її особистісного та соціального становища: вони включаються тоді, коли виникає загроза свободі, правам, власності, релігійним і моральним переконанням людини. Також до доброякісної агресії Фромм відносить:

- спалахи гніву в результаті певного супротиву;
- компромісну агресію (агресивність без внутрішньої мотивації або послуху). Наприклад, військові на війні, підлітки, які втягнуті в злочинні організації В контексті нашого дослідження – це діти, які попадають в так звані «деструктивні воронки» віртуальної реальності;
- інструментальну агресивність³.

Здійснивши класифікацію різновидів «доброякісної» агресивності, Фромм робить висновок: не варто обманювати себе надіями щодо їхньої непорочності та пояснювати різні форми насильства агресивністю «злаякісного» характеру. Ми вважаємо, що частина спочатку доброякісних проявів агресії в людському суспільстві трансформується у деструктивні, і саме на цих, початково доброякісних проявах агресії лежить відповідальність за більшість деструктивних дій у сучасному суспільстві [118].

У цьому контексті постає важливе для будь-якого періоду людської історії питання: які можливі шляхи обмеження або пом'якшення «доброякісної» агресивності, що може призвести до наслідків, властивих злаякісній агресії? По-перше, Фромм підкреслював, що втручатися в її біологічну основу не слід, адже вона є доброякісною і не містить зла. По-друге, необхідно переоцінити людські аспекти «доброякісної» агресії. На думку Фромма, це включає: усвідомлення неприпустимості сучасних форм

³ На думку Фромма, складність у конкретному виявленні цієї форми агресії пов'язана з відсутністю чітких критеріїв необхідного і бажаного, а також того, що не підлягає поняттю бажаного і збуджує руйнівну пристрасть – користолюбство

пригнічення людини людиною – як економічного, так і духовного; відмову від некритичного прогресизму, характерного для сучасної культури; пріоритет ідеї буття над ідеєю володіння, адже «бути» і «мати» не завжди тотожні явища; а також можливе обмеження групового нарцисизму. Значну увагу Фромм приділяє цьому феномену – психологічному стану повної зосередженості на власній особі, коли все навколишнє сприймається лише з точки зору бажань даної людини. За його оцінкою, альтернативою цій програмі олюднення людини може бути лише суспільство натовпу, для якого характерні руйнація та насильство [118].

«Злоякісна» агресія – це специфічна людська пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою та прагнення руйнувати. Е. Фромм виокремив її в окрему категорію і назвав «деструктивністю» та «жорстокістю». На відміну від «доброякісної» агресії, деструктивність походить із характеру і є відповіддю на екзистенційні потреби особистості, для задоволення яких людина з тих чи інших причин не знайшла іншого способу реагування. У більшості випадків наявність деструктивних імпульсів людина навіть не усвідомлює – вони найчастіше інтегровані у відносно стабільну структуру особистості, що формується в процесі соціалізації та виховання. Жорстокість руйнує душу, тіло та саме життя; вона знищує не лише жертву, а й самого мучителя. Водночас Фромм підкреслює, що визначальним чинником вибору людиною жорстокої поведінки є соціальні умови, суспільне середовище [118].

На нашу думку, все вище сказане тісно пов'язане з феноменом об'єктивації. Деструктивність сприяє перетворенню людини на річ. Оскільки речі панують над людиною, її ідентифікація відбувається через речові відносини. Нещасливе суспільство, закріплюючи деструктивність у характері людини, руйнує особистість. Насамперед це відбувається через втягнення індивіда у споживчий гедонізм. Речі стають важливішими за людину, яка прагне нескінченного споживання та самовдосконалення за рахунок речей.

Взаємодія людей на основі речей і обміну речовою енергією призводить до відсутності справжнього спілкування. Тому індивід приречений на ізолюваність і самотність. Відсутність або спотворення стосунків породжує відчуття внутрішньої порожнечі та безглуздості дій, а в кінцевому результаті – руйнування особистості або групи. Перефразовуючи Фромма, наголосимо, що кожного разу, коли Інший перестає сприйматися як Людина, може мати місце акт жорстокості або деструктивності в будь-якій формі.

За Фроммом, різні способи задоволення екзистенційних потреб проявляються у таких пристрастях, як любов, ніжність, прагнення до справедливості, незалежності та істини, а також у деструктивних проявах, що включають ненависть, садизм і мазохізм, а також у нарцисизмі. Саме ці пристрасті формують основу мотиваційної сфери людини. Таким чином, «злаякісна» агресія є ірраціональним (неконструктивним) способом відповіді на екзистенційні потреби. При цьому Фромм виділяє три її форми: «уявну», тобто необумовлені пристрастю до руйнування дії (наприклад, ритуальні); «спонтанну», яка активізується за надзвичайних обставин (наприклад, у стані екстазу або як ідеальна мета); та форму, укорінену в характері, яка проявляється у садизмі та некрофілії⁴.

Ці та інші обставини спонукали Е. Фромма зосередитися на ключовій проблемі культурної та соціальної кризи того часу – значенні свободи для сучасної людини. Саме це стає головним завданням книги «Втеча від свободи», у якій Фромм підкреслює двоїстий характер цього явища: «структура сучасного суспільства впливає на індивіда двома способами – людина робиться незалежнішою, самодостатнішою та критичнішою, і при цьому стає більш ізолюваною, самотньою та наляканою» [79, с. 109].

⁴ Садизм Фромм визначає як пристрасне прагнення до необмеженої влади над іншою живою істотою. Некрофілія – це пристрасть до руйнування життя та прихильність до всього мертвого, розкладеного, механічного. Одним із симптомів некрофілії Фромм вважає притаманне техногенному суспільству витіснення інтересу до живого інтересом до артефактів.

На нашу думку, досліднику вдалося побачити обидва боки цього процесу, хоча негативний вимір свободи часто залишається поза увагою недіалектичного мислення. Сам Фромм наголошує, що, попри уявну автономію, сучасна людина насправді підпорядковує своє життя цілям, які не є її власними, стаючи радше «інструментом машини», ніж самостійною особистістю. Це призводить до посилення почуття ізоляції та безсилля, а людські стосунки набувають дедалі більш маніпулятивного й інструментального характеру, підкоряючись законам ринку [79, с. 130].

Звичайній людині важко усвідомити почуття індивідуальної ізоляції та безсилля. Щоб їх не відчувати, вона ховається за повсякденною рутиною, соціальним визнанням, професійними досягненнями та нескінченними розвагами. Однак, як зазначає Фромм, це лише самообман, адже «самота, страх і розгубленість залишаються», а людина не може нескінченно нести тягар «негативної свободи». Якщо перехід до «позитивної свободи» не відбувається, виникає прагнення позбутися свободи взагалі [79, с. 137–138].

На думку Фромма, основними формами такої втечі є авторитаризм, деструктивність і конформізм. Авторитаризм полягає у прагненні відмовитися від власної автономії та «злити» своє «я» з зовнішньою силою, здобуваючи таким чином ілюзію захищеності [79, с. 141]. Конформізм, своєю чергою, стає «нормальним» способом існування більшості: індивід повністю засвоює запропоновані культурою моделі поведінки й перестає бути собою. Це знімає усвідомлений страх перед самотністю, але водночас руйнує відчуття особистісної унікальності [79, с. 190].

Деструктивність, за Фроммом, є реакцією на нестерпне почуття безсилля. Вона посилюється ізоляцією, постійною тривожністю та «скутістю життя», коли індивід не може реалізувати свої чуттєві, емоційні та інтелектуальні можливості [79, с. 178–180]. Переосмислюючи погляди З. Фрейда та спираючись на антропологічні дослідження, Фромм доходить висновку, що рівень деструктивності прямо пропорційний ступеню обмеженості людської життєвої енергії та творчості. Якщо прагнення до життя

блокується, воно перетворюється на потяг до руйнування: «деструктивність є результатом непрожитого життя» [79, с. 182].

Отже, коли людина не здатна творити життя та культуру, вона схиляється до їх руйнування. Водночас, підкреслює Фромм, руйнівність не є природженою рисою – вона формується соціально-історичними умовами, які постійно спокушають людину потягом до руйнування.

Разом з іншими дослідниками ми акцентуємо увагу на трьох основних функціях деструктивності, які простежуються в аналізі цього феномену у Фромма. По-перше, це функція самовизначення. Перед людиною завжди постають два полюси становлення – шлях творчості та шлях руйнування. Якщо людина не реалізується як творець, вона може віднайти себе у деструктивності: «руйнівні для життя пристрасті також є своєрідною відповіддю на екзистенційні потреби людини (подібно до інших, життєствердних і творчих пристрастей). І ті, й інші нерозривно пов'язані з людським існуванням. Перші неминуче розвиваються тоді, коли відсутні реальні передумови для реалізації інших» [118]. Таким чином, Фромм говорить про певну історичну та соціальну зумовленість деструктивності: за умов неповноцінного, обмеженого існування наявність руйнівних тенденцій може створювати ілюзію життєвої повноти та цілісності.

По-друге, деструктивність може виконувати функцію самоствердження. Саме на ній ґрунтується формування деструктивної ідентичності. У пасивному вимірі вона виявляється у потязі до перегляду кримінальних хронік, сцен насильства та іншого жорсткого контенту, який у надлишку пропонують медіа. В активному вимірі ідентифікація відбувається через безпосередню дію, що дає змогу людині гостро відчувати власне існування.

По-третє, можна виділити гедоністичну функцію. Фромм наголошує, що жодні нейрофізіологічні дані не пояснюють ту форму агресивності, яка притаманна виключно людині й відсутня в інших ссавців: це схильність убивати заради самого вбивства, бажання завдавати страждань без будь-якої

“причини”, не задля збереження власного життя, а з метою отримання задоволення [118].

Водночас погляди Е. Фромма є значно оптимістичнішими порівняно з крайнім песимізмом М. Хоркгаймера та Т. Адорно. У цьому сенсі його ідеї близькі до концепції «благоговіння перед життям» Альберта Швейцера. Свої сподівання на спасіння людини та суспільства Фромм покладає на біофілію. На відміну від естетичних рецептів, запропонованих Г. Маркузе, мовиться не про мистецтво чи утечу у сферу фантазії, а про життєлюбність як органічну властивість людини, що може поширюватися через суспільні інститути на окремих індивідів і соціальні групи.

1.1.4. Осмислення людської деструктивності в контексті ідей філософії екзистенціалізму

Без сумніву, підходи Е. Фромма до розуміння деструктивності тематично перетинаються з екзистенціалізмом, зокрема у питаннях свободи, відчуження, страху, смислу та аутентичності. Хоча в творах представників екзистенціалізму ми не зустрічаємо системного аналізу феномену деструктивності, ідеї цього напрямку можуть допомогти глибше зрозуміти причини руйнівних форм поведінки особистості.

Проблеми, безпосередньо пов'язані як із основами людської деструктивності – свобода, що виникає з «ніщо», відкритість і проєктивність людської екзистенції з одного боку та її розірваність з іншого – так і з механізмом екзистенціальної реалізації в бутті через трансцендування, перебувають у центрі уваги Альбера Камю, Жан-Поль Сартра, Карла Ясперса та інших.

Загалом, екзистенціалізм робить наголос на таких важливих для розуміння людської деструктивності аспектах: різке протиріччя між внутрішнім світом людини та навколишнім життям; проблему відчуження людини в суспільстві та державі, які стають абсолютно чужою реальністю, що нехтує нею і пригнічує її «Я»; явище самотності та «покинутості», відсутність

системи координат, у яких людина відчувала б себе потрібною; абсурдність життя та необхідність внутрішнього вибору, пошуку людиною як свого власного «Я», так і свого місця у світі.

Аналіз специфіки людського буття, що полягає у свободі людини, яка виникає з «ніщо», дозволяє екзистенціалізму виявити, що деструкція лежить у основі буття, виступаючи онтологічною основою людської деструктивності.

Зокрема, А. Камю [106], аналізуючи повоєнну ситуацію в Європі, розглядав самогубство як радикальну екзистенційну відповідь на абсурдність світу – спосіб уникнути напруги між потребою людини у смислі та «мовчанням» оточуючого світу. У часи життя філософа абсурд проявлявся повсюдно. Потенційно руйнівний характер людської свободи робив буття проблематичним, доводячи його до абсурду, який Камю описує як життя в хаотичному світі, де абсолютне панування випадку визначає наше існування.

Французький філософ схарактеризував самогубство не лише як дію, а як ключове філософське питання, що виникає з усвідомлення абсурдності життя. Життя, на його думку, абсурдне через постійний конфлікт між потребою людини у сенсі та відсутністю об'єктивного значення у світі, а також через випадковість та хаотичність подій, що формують наше існування. Такий стан породжує глибоку екзистенційну напругу, яка може спонукати людину до радикальних рішень, серед яких самогубство виступає як крайня форма «уникнення» конфлікту з абсурдом [106]. У цьому контексті суїцид можна розглядати як спробу людини знайти «смысл життя» поза його природним шляхом — акт, що поєднує прагнення усвідомити сенс власного існування з одночасним небажанням особистісних змін, роблячи його потенційно руйнівною формою поведінки.

Проте А. Камю також демонструє, що усвідомлення абсурду відкриває можливість переживати життя в повній відкритості, формуючи ставлення до буття, яке стримує руйнівні імпульси. Через опис повсякденного життя та рутинних дій він ілюструє, як поступове усвідомлення абсурду може

стимулювати критичне ставлення до власних вчинків і виборів, створюючи умови для відповідального існування навіть у хаотичному світі [106].

Таким чином, концепція абсурду у Камю надає філософський каркас для розуміння потенційно руйнівних форм поведінки, показуючи, що усвідомлення меж людської свободи та безглуздя світу може одночасно провокувати і стримувати деструктивні тенденції.

Звернення до філософії А. Камю у дослідженні деструктивної поведінки дозволяє окреслити концептуальний каркас для аналізу внутрішньої напруги та конфлікту між потребою людини у смислі та хаотичністю світу. Він демонструє, що така напруга може провокувати потенційно руйнівні форми поведінки, одночасно відкриваючи можливості для критичного ставлення до власних дій і відповідального існування.

У сучасному інформаційно-цифровому просторі особистість піддається новим впливам: алгоритмічний тиск, соціальні порівняння, інформаційне перенасичення та онлайн-травма формують внутрішню напругу, яка перегукується з концептом екзистенційної напруги А. Камю. Ідеї філософа стають теоретичним інструментом для аналізу деструктивної поведінки, дозволяючи осмислити взаємодію внутрішніх конфліктів, свободи вибору та відповідальності з викликами цифрового простору.

На наш погляд, продуктивним у контексті дослідження є звернення до маловивченої теми в творчості Ж.-П. Сартра – природи насильства, зокрема садизму, який філософ розглядає як свідому життєву стратегію. Перечитуючи «Буття і Ніщо» [61], можна виділити одну з ключових ідей Сартра: діалектику міжособистісних відносин і проблему конфлікту між «Я» та «Іншим».

За Сартром, будь-яка зустріч свідомостей потенційно породжує конфлікт: кожне «Я», утверджуючи власну свободу, обмежує свободу Іншого і навпаки. Взаємодія, яка ґрунтується на цьому міжособистісному конфлікті, розгортається, проте, в одному з двох базових модусів – симпатії або антипатії.

У модусі симпатії індивід реалізує свою свободу через стратегії любові, мовної комунікації та обманливого альтруїзму, який Сартр позначає як

мазохізм. Другий модус більш егоцентричний і включає такі стратегії, як бажання, байдужість, ненависть та садизм. Сартр описує садизм як прагнення втілити Іншого через насильство, і це втілення «силою» має означати присвоєння та використання іншого. «Садист, як бажання, прагне відкрити плоть Іншого під оболонкою дії... Мета садизму – безпосереднє присвоєння» [61, с. 66].

Отже, основний сенс садизму, за Сартром, полягає в спробі нейтралізувати загрозу, що виходить від Іншого, шляхом його об'єктивації, тобто послідовної трансформації в покірну, позбавлену волі плоть з подальшим присвоєнням. Головний інструмент садистської стратегії – насильство: саме завдяки йому «Я» буде з Іншим безпечні для власної свободи суб'єкт–об'єктні відносини, що реалізуються у логіці панування–підпорядкування.

Французький філософ радикально переосмислює реальні залежності: у його концепції людина стає по-справжньому вільною лише через те, що стала об'єктом насильства. Фактичне насильство не може повністю обмежити прояви індивідуальної свободи, адже свобода виключає будь-яку залежність від зовнішніх обставин. Ідеалістичну концепцію свободи Сартр перетворює на абсолютне, тотальне начало: свобода постає як «звільнення від дійсного світу», як абстрактне, чисте «звільнення духу». Разом з тим, по Сартру, на людину покладена велика відповідальність – розпоряджатися своєю свободою. У нього людина не повинна відмовлятися від відповідальності, а значить, і від свободи. Сартр наголошував, що жодна ситуація не постає перед людиною як зовнішній примус: кожна з них стає її ситуацією, бо існує лише в межах її свободи й вибору. Навіть коли подія раптово вириває нас зі звичного життя – скажімо, мобілізація на війну – вона все одно залишається «нашою війною»: ми несемо відповідальність за власне втягнення в неї. Ми заслуговуємо на цю ситуацію передусім тому, що завжди мали можливість ухилитися від неї – дезертувати або вчинити самогубство. Якщо ж цього не

зробили, то фактично обрали участь у насильстві й стали його співучасниками. [61].

Окремого наголосу потребує проблема тривоги, яка особливо актуально постає в XIX ст. і в подальшому пронизує ідеї психоаналітиків, екзистенціалістів, представників теологічної діалектики, які на власному досвіді переживали кризову ситуацію західного суспільства. І сьогодні кожна людина, яка стала на шлях самопізнання та уважного споглядання інших, усвідомлює: тривога охоплює всі сфери життя.

Чому питання тривоги є близьким до проблематики нашого дослідження? По-перше, цей феномен був і залишається особливістю сучасної цивілізації, а його форма існування вже не є прихованою, а трагічно очевидною. Ми не будемо наводити статистичні дані щодо самогубств, психічних розладів та інших проявів деструктивного характеру. По-друге, погодимося з Ролло Меєм, що взаємини між тривогою та ненавистю можна назвати «порочним колом» [149]. А відомий теолог Райнхольд Нібур називає тривогу «внутрішньою передумовою гріховності», а поняття «тривога», на його переконання, відображає стан внутрішньої спокуси. «Можна сказати, що людина – істота водночас і залежна, і свободна, обмежена й така, що не знає меж, постійно переживає тривогу. Тривога – неминучий супутник парадокса свободи й обмеженості, притаманного людському життю» [161].

Тривога – це один із тих станів, що найвиразніше показує: людське життя неминуче має екзистенційний вимір. Саме з осмислення тривоги С. К'єркегор колись почав обґрунтовувати своє філософське бачення проблем, пов'язаних з існуванням людини. У цьому зв'язку важливо розрізняти страх і тривогу. Страх завжди має конкретну причину, тоді як екзистенційна тривога пов'язана з самим фактом нашого існування у світі. Вона виникає з усвідомлення власної скінченності, свободи та відповідальності й тому є досвідом, притаманним лише людині.

Отже екзистенційна тривога не зводиться до патологічного симптому, а є онтологічною характеристикою людського існування. Як підкреслює

П. Тілліх у праці «Мужність бути» [181], тривога постає як усвідомлення загрози небуття – у формах смерті, втрати сенсу та провини. Відтак вона стає не лише психологічним переживанням, а й глибинною умовою самоствердження особистості. Проте неспроможність прийняти або спроба усунути її породжують дезорієнтацію, втрату внутрішньої опори та неадекватні форми реагування, що відкриває шлях до деструктивних проявів поведінки.

Р. Мей, продовжуючи ідеї П. Тілліха, підкреслює: вирішальне значення має те, як людина ставиться до власної тривоги. Остання може мати конструктивні або руйнівні наслідки [149]. Звичайна, «здорова» тривога відповідає реальній загрозі для важливих життєвих цінностей і здатна мобілізувати людину, стимулюючи її до розвитку та творчості. Натомість патологічна виникає тоді, коли людина намагається уникнути екзистенційного вибору та відповідальності. У такому разі тривога може перероджуватися у деструктивні форми поведінки – агресію, ненависть, самоізоляцію або втечу від свободи.

Таким чином, деструктивність постає не як прямий наслідок тривоги, а як результат її неприйняття. Перетворення тривоги на конкретні об'єкти страху, перенесення її у форми ненависті або насильства можна розглядати як спробу втечі від екзистенційної невизначеності. У цьому сенсі тривога й деструктивність утворюють складну взаємозалежність, де руйнівна поведінка виконує компенсаторну функцію щодо нездатності особистості витримати напруження свободи та відповідальності.

1.1.5. Витоки деструктивності в межах міметичної теорії Р. Жирара

Феномен насильства постає як одна із засадничих проблем людської цивілізації, яка, згідно з Рене Жираром, є структурним принципом організації соціальної реальності, вписаним у символічні порядки та інститути культури. У такий спосіб насильство проявляється на всіх рівнях суспільної діяльності – від архаїчних ритуалів жертвоприношення до сучасних форм колективної

агресії, набуваючи в умовах інформаційно-цифрового простору якісно нових, часом парадоксальних форм деструктивної поведінки особистості.

Теоретичною основою французького мислителя є концепція міметичного бажання, розгорнута у «Насильстві і сакральному» [122] та систематизована у «Речах, прихованих від заснування світу» [123]. Її вихідний принцип полягає в тому, що людське бажання не є автономним і спонтанним: ми бажаємо не об'єкта як такого, а наслідуємо бажання іншого – медіатора. Саме це наслідування, або мімесис, є рушієм людської соціальності – і водночас невичерпним джерелом суперництва та насильства. Коли двоє суб'єктів прагнуть одного об'єкта, останній поступово втрачає значення, поступаючись місцем самому протистоянню: суперники дедалі більше уподібнюються один одному у своїй ворожнечі – виникає те, що Жирар позначає як «подвійний зв'язок» [121]. Поширення міметичного суперництва на спільноту породжує міметичну кризу – стан взаємного і наростаючого насильства, що загрожує розпадом соціального порядку. Розв'язання кризи Жирар пов'язує з механізмом козла відпущення: колективна агресія перенаправляється на єдину жертву, її знищення тимчасово відновлює єдність спільноти і стає підставою сакрального порядку.

Механізм козла відпущення є, за Р. Жираром, водночас деструктивним і культуротворчим. Жертва – як правило, маргінальна постать, яка поєднує в собі риси «чужого» і «свого», – обирається не за реальну провину, а за здатність слугувати об'єктом консолідованої агресії. Колективне насильство над жертвою тимчасово знімає внутрішню напруженість спільноти, відновлює її єдність і кладе початок сакральному порядку. Таким чином, деструктивність не долається, а лише перенаправляється і ритуалізується: насильство стає фундаментом культури, а жертва – її прихованою підставою.

Важливим виміром жирардівської філософії є його інтерпретація євангельського одкровення як події, що вперше в історії людства повністю викриває механізм козла відпущення. На відміну від архаїчних міфів, які завжди оповідаються з позиції переможців і приховують невинність жертви,

євангельський наратив стає на бік жертви і тим самим позбавляє жертвне насильство його сакральної легітимності. Ця думка, розгорнута у праці «Речі, приховані від заснування світу» [123], має принципове значення для філософії деструктивності: викриття механізму є умовою його подолання – але водночас і джерелом нової загрози, оскільки зруйнований сакральний порядок може поступитися місцем деструктивності без жертвовного стримування.

Евристичний потенціал жирардівської теорії для сучасної філософії деструктивності не вичерпується аналізом архаїчних форм насильства. Реляційна модель міметичного бажання відкриває перспективу осмислення тих форм деструктивної поведінки, які розгортаються у просторі колективної взаємодії – зокрема в умовах сучасного інформаційно-цифрового середовища, де механізми наслідування, групового суперництва та колективної агресії отримують якісно нові можливості для реалізації. Це робить концептуальний апарат Р. Жирара продуктивним інструментом для подальшого аналізу специфічних форм деструктивної поведінки особистості в цифровому просторі.

1.2. Сучасні дослідження феномену деструктивності: основні тенденції

Аналіз феномену деструктивності був би неповним без звернення до сучасних досліджень та публікацій. Розмірковуючи над проблемою цілісності людини, Н. Хамітов і С. Крилова зазначають, що сьогодні спостерігається справжня світоглядна шизофренія – або у внутрішньому світі особистості, або у відносинах між особистостями, коли людина займає жорстку позицію і не бажає вступати у діалог з носіями інших позицій. Це призводить до дисгармонії людського Я, що породжує ворожнечу серед людей, деструктивність у суспільстві, новітні економічні, політичні та інформаційні війни [80].

У наявних філософських підходах деструктивність розглядається як багаторівневий феномен, що охоплює біологічні, психологічні, індивідуальні,

соціальні та духовні виміри людської активності. Зокрема, Н. Шаповал, трактує деструктивність як порушення та/або руйнування структур фізичного, психологічного, соціального чи духовного характеру під впливом діяльності людини [86, с. 97]. Авторка також звертає нашу увагу на такі форми деструктивності, як: фізична (наси́льство, тілесне ушкодження); психологічна (агресія, саморуйна́ція); соціальна (руйнування соціальних зв'язків та інституцій); духовна (нищення цінностей і моральних структур) [86, с. 97].

Антропологічні засади людської деструктивності в центрі уваги Володимира Бута [9, 10]. Дослідник актуалізує трансценденцію, як найважливіший для людини феномен, що розкриває головний механізм людської екзистенції, який виникає на основі людської деструктивності. У своїх наукових доробках В. Бут обґрунтовує зміст і значення подвійної природи самотрансценденції як антропологічної передумова людської деструктивності. Посилаючись на Віктора Франкла, він робить висновок про те, що самотрансценденція, самозаперечення як основа людської деструктивності є джерелом людського. «Бути людиною означає знаходитися у відношенні до чогось чи когось, ніж він сам. Навіть до себе людина може відноситися як до чогось іншого – іншому, чужому. Людина може бути завжди дещо більшою, чим вона є насправді, вона може знайти себе лише у вищому вимірі специфічно людських проявів» [9, с. 116].

Цікавими і глибокими є роздуми М. Сінельникової [63, 64, 65], яка актуалізуючи феномен ресентименту, розкриває його деструктивні сторони. Не випадково поняття «ресентимент» розглядається нами як один із базових термінів в соціально-антропологічних розвідках деструктивності. Заглиблюючись в індивідуальну практику людини мережевого суспільства, львівська філософія зазначає, що в прагненні привернути до себе увагу, нав'язливого пропагуванні власних принципів та ідеалів ресентимент проявляє свій руйнівний характер. Він намагається придушити і обмежити, ухиляючись від дії, тим самим дозволяючи реактивним силам в людині переважити активні. Основне бажання ресентиментної особистості не здобути

щось самій, а забрати чи хоча би сплюндрувати те, чим володіють інші [63, с. 26–27]. На відміну від короткочасної образи, ресентимент формує внутрішню установку, що поєднує заздрість, мстивість і накопичений біль, і поступово перетворюється на «особливо жорстоку та патологічну форму» емоційної реакції [65, с. 261–262]. Не дивно, що цей феномен призводить до формування почуття ненависті та ворожості по відношенню до інших людей, яких сприймають як винних у власних невдачах. Дослідниця підкреслює, що ресентимент має «заразний характер» і здатність поширюватися у соціальних групах, створюючи сталі «структури його збереження та відтворення» [65, с. 262].

Можна виокремити різні типи прояву ресентименту, які формують деструктивні установки та поведінку особистості. До них належать: заздрість старших до молодших у стосунках між поколіннями; мстивість у конкурентних стосунках, що супроводжується демонізацією суперника та приписуванням йому підступних рис; класова ненависть, що проявляється через маркування своєї приналежності до певного прошарку за допомогою специфічного одягу чи символіки та через загрозу з боку інших; прагнення досягти «перемоги» через страждання, а не шляхом чесної боротьби; тривале виконання малозначущих функцій із посіданням навіть невеликої влади; пригнічення владою та страх, що призводить до неможливості самореалізації й обмежує уявлення про свободу та самоврядність; готовність втекти від реальності та романтична втеча у невідоме, принизивши сучасне; радикальна зміна поглядів і світогляду; недовіра у родинних стосунках.

Досліджуючи феномен сенсу життя в контексті соціально-антропологічного буття ХХ століття, Л. Сафонік акцентує увагу на деструктивних способах буття людини [62]. На думку української дослідниці, феномен деструктивності постає не лише як індивідуально-психологічна реакція на смисловтрату, а як прояв глибинної антропологічної кризи, у якій людина втрачає внутрішню опору й перестає відчувати власну присутність у світі як значущу [62]. В умовах екзистенційного вакууму деструктивні

форми поведінки стають своєрідною псевдокомпенсацією: спробою повернути собі відчуття життєвого напруження, яке зникло разом із утратою сенсу. У такому розмінні деструктивність має характер пошуку інтенсивності, а не пошуку змісту. Саме тому агресія, залежності або сексуальна вседозволеність функціонують як замітники справжніх смислів: вони тимчасово заповнюють порожнечу, проте не здатні відновити цілісність буття. Людина прагне відчувати хоча б «силу впливу» на власне життя, навіть якщо цей вплив є руйнівним [62]. Важливим є те, що така особистість опиняється у стані аксіологічної дезорієнтації. Це унеможлиблює розрізнення між конструктивними й деструктивними способами самореалізації. У такій ситуації деструктивна поведінка набуває ілюзії осмисленої діяльності, породжуючи ефект «хибного смислу», який маскує радикальну внутрішню порожнечу та поглиблює духовну кризу [62]. Отже, робить висновок Л. Сафонік, «людина, яка втратила духовний центр і перебуває у стані тривоги, подекуди схильна до симулякративної творчості як спроби змістовного наповнення свого життя. Душевна порожнеча наповнюється різного типу симулякрами: пиятика, наркоманія, сексуальна розбещеність, агресивні форми поведінки тощо. Усі ці форми ілюзорного існування свідчать про втрату людиною сенсу життя у позитивному значенні цього слова, оскільки деструктивні смисли буття є способом руйнування особи» [62, с. 259].

Позитивні та негативні виміри людської деструктивності в існуючих практиках насильства пізнього модернізму аналізують О. Марченко, Л. Марценюк [146]. Вони розуміють деструктивність як зв'язок між ентропією світового буття в цілому та нестабільністю самого людського існування, яке є складно організованою та відкритою до світу системою. Дослідниці переконані, що «немає іншого способу подолати негативну, злоякісну деструктивність, окрім невпинного, щоденного накопичення навколо себе життєвих смислів та їх розвитку. Адже втрата таких основних структур існування, як сенс, мета та цінність життя, стала справді глобальною проблемою для сучасного світу» [146, с. 41].

Також, в колективній монографії «Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного» [23] відомі українські філософи розглядають різні аспекти співвідношення позитивного та негативного вимірів у бутті людини. Є. Андрос, А. Дондюк, Т. Лютий, Н. Хамітов, Г. Шалашенко та інші відслідковують причини виникнення негативного у сфері антропокультурного, розкривають природу негативного у розмаїтті його проявів. Зasadничою думкою монографії є те, що негативне у людському єстві, яке виникло у зв'язку із її біологічною недостатністю та неусталеністю, завжди було, є й буде. Трансцендування, як механізм подолання цієї неусталеності, продукує як креативне, культуротворче, так і деструктивне, руйнівне, що вносить значну дисгармонію у світ людини. Відповідно осмислюється така модель облаштування буття, котра не лише б обмежувала вплив негативного на усі сторони людського буття, але яка б максимально сприяла можливості кожної людини розкритися, скористатися своїм життєвим шансом [23].

Питання щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки в центрі уваги М. Гребенюка [24], О. Дзьобаня і В. Пилипчука [53]. Так, на думку, О. Щербини-Яковлевої [88, с. 169], в результаті пристосування ідей психоаналітиків і етнологів до розуміння проблеми природи та сутності людини відбулося ототожнення категорій «деструктивність» і «агресія». Саме така точка зору на сьогодні є поширеною в психологічній та педагогічних науках. «З теоретичної і методологічної точки зору така ситуація склалася в наслідок того, що в західній науці проблема деструктивності протягом декількох десятиліть ХХ ст. ставилась переважно психоаналітиками» [88, с. 169]. Агресивність розглядається як один із негативних проявів людської деструктивності та детально аналізується в психологічній науці. Зокрема, її досліджують Р. Барон та Д. Річардсон, які вивчають агресію як соціально-психологічне явище. Агресія також є предметом вивчення вікової психології: зарубіжні дослідники К. Бютнер і Д. Паренс досліджують дитячу агресію та механізми її формування.

Психоаналітичний підхід до агресивності розробляє О. Кернберг, підкреслюючи внутрішньоособистісні детермінанти цього явища.

Соціально-філософському аналізу феномену адикції як амбівалентного досвіду, що розгортається у просторі соціальної детермінації присвячена стаття «Вихід за межі чи межа виходу: адикція у просторі соціальної детермінації» [2]. Автор показує, що осмислення феномену адикції може виходити за межі звичних суспільних уявлень, стигматизації та упереджень, відкриваючи можливість її філософського осмислення як прагнення суб'єкта подолати соціально зумовлені обмеження, або ж як вияв нездатності здійснити такий крок. Залежність, у цьому контексті, трактується не лише як відхилення від норми, а й як симптом глибокої екзистенційної напруги, відповідь на фрустрацію потреб у свободі, сенсі та самореалізації [2, с. 63]. На основі теорії деструктивності Е. Фромма, С. Аршинов зазначає, що «залежність не є просто результатом внутрішньої слабкості індивіда, а є симптомом патологічного суспільства, яке пригнічує творчі сили особистості, втягуючи її в стан апатії, страху й відчуження. У такому суспільстві адикція може здаватися єдиним шляхом до тимчасового виходу з безнадійності» [2, с. 65]. Це дозволяє глибше усвідомити залежність в інформаційно-цифровому просторі. Якщо реальний світ не забезпечує відчуття захищеності, визнання та можливостей для самореалізації, цифровий простір починає виконувати компенсаторну функцію, пропонуючи ілюзію свободи, самовизначення, схвалення, контролю тощо.

В. Дереш наголошуючи на тому, що, деструктивність притаманна кожній людині, підкреслює: в перехідний вік така поведінка проявляється найбільш виражено [26]. А внутрішньо деструктивний тип поведінки підлітків (аутодеструктивна поведінка) спрямований на саморуйнацію особистості та її дезінтеграцію. «Така поведінка проявляється в таких формах: комп'ютерна адикція та ігроманія, відхилення в харчовій поведінці, хімічні адикції, зміна зовнішності засобами видозміни тіла, ризиковані вчинки, аутоагресія, ризикована статева поведінка, суїцидальна поведінка тощо» [26, с. 172]. Також

автор акцентує увагу на окремому типі деструктивної поведінки підлітків – деструкції неповнолітніх в освітньому середовищі.

Необхідною умовою глибшого розуміння людської деструктивності є її соціальний аспект. Прикладом об'єктивного методологічного підходу до аналізу проблеми соціальної активності людини і суспільства є стаття Н. Ковтун «Деструктивність як складова соціальної активності індивіда і суспільства» [32]. Аналіз соціальної деструктивності відбувається у контексті дослідження інстинктивістського, психоаналітичного, біхевіористського, інтроспективного підходів до розуміння природи і сутності соціальної активності людини. Особливу увагу автор зосереджує на дослідженні інтерпретації соціальної деструктивності як специфічно людської націленості на абсолютне панування над іншим індивідом чи соціальною групою в напрацюваннях Е. Фромма.

Також, природу соціальної деструктивності досліджує О. Качмар [29]. Вона розглядає існуючі філософські, психологічні підходи до вивчення причин виникнення агресії і насильства та робить висновок про необхідність урахування багатовимірного пояснення цього феномену при плануванні та здійсненні запобігання насильству в цілому та, зокрема, насильству в сім'ї [29].

В. Романюк [58] помічає важливу тенденцію: в умовах сучасного інформаційного суспільства, коли відносність змістів, які транслюють у ЗМІ, поглиблюється, руйнівні, деструктивні процеси посилюються. Дослідник пише, що в теперішній час медіа стають інструментами не лише поширення, але й творення нових форм. «Поряд із традиційними – “агресія”, “насилля”, “вандалізм”, “жорстокість” – постають медійні явища – “інформаційна маніпуляція”, “навмисне викривлення інформації”, “залякування”, “демонстрація насилля” тощо» [58, с. 220]. Саме медійні процеси, які провокують соціальні деструкції, стають причиною соціальних, політичних та національних конфліктів.

Різним аспектам дослідження людської деструктивності присвячені праці західних науковців: С. Гардінг, А. Берло, С. Таубнер, С. Рабунга, А. Бетмана, П. Фонагі, О.-Е. Кахрамана, С. Шауппа, К. Ворті, Б. Дринк, Г. Сібенса, Д. Белла, М.-С. Буларку, Дж. Чжао, М. Флесакер, С. Гіндуджу, Д. Патчина, К. Мадсен, А. Буссу, М. Пуліну, С.-А. Ештона та інш.

Зокрема, серед сучасних західних досліджень особливої уваги заслуговує науковий доробок Г. Сібенса «Загальна теорія антисоціальної та деструктивної поведінки» [171], у якій пропонується цілісна концепція деструктивної поведінки як мультифакторного феномену. Автор аналізує взаємодію біологічних, психологічних, соціальних та культурних чинників, що визначають виникнення антисоціальної та руйнівної поведінки. Він підкреслює, що деструктивність не обмежується окремими проявами агресії чи кримінальності, а формує системний ефект, який зачіпає як індивіда, так і соціальні структури [171]. Праця Г. Сібенса надає корисну методологічну основу для міждисциплінарного дослідження деструктивності, дозволяючи співставляти індивідуальні й соціальні рівні аналізу цього феномену.

Важливим для нас стало розуміння сучасними дослідниками (Дж. Бергун, Б. Сайфер, Дж. Готтман, Р. Гюсман, П. Лутген-Сандвік, Л. Олсон) терміну «деструктивне спілкування», яке охоплює не лише очевидні прояви агресії чи конфліктності, але й приховані, часто непомітні форми впливу, що поступово руйнують міжособистісні стосунки. Такий широкий підхід дозволяє розглядати деструктивність як багатовимірне явище, пов'язане як з поведінковими проявами, так і з внутрішніми мотиваційними установками особистості. З огляду на це стає можливим глибше аналізувати комунікативні ситуації, виявляти ранні ознаки руйнівних тенденцій та визначати психологічні чинники, що сприяють їх виникненню, що особливо важливо для побудови ефективних стратегій профілактики та корекції небажаних комунікативних практик. Особливо цікавою є сфера сімейних взаємин, де прояви деструктивного спілкування набувають специфічних рис. Так, О. Гридасова [25] та інші дослідники акцентують увагу на особистісних рисах,

що лежать в основі деструктивного спілкування, та умовах комунікації, які необхідно враховувати, щоб кваліфікувати її як таку. Зокрема, «деструктивний конфлікт в родині, як правило, ініціюють особи, які не в змозі визнати свою слабкість, брехню або неспроможність та замість того, щоб змінити модель своєї поведінки й вирішувати суперечки конструктивно, вони звинувачують своїх партнерів у проблемах родини» [25, с. 48].

Таким чином, сучасні дослідження актуалізують багатовимірність феномену деструктивності – від її антропологічних засад та екзистенційних витоків до соціальних, медійних та комунікативних проявів – і спрямовують до осмислення її специфіки в умовах інформаційно-цифрового простору.

1.3. Інформаційно-цифровий простір як нова реальність людського буття

Логіка нашого дисертаційного дослідження передбачає необхідність філософського обґрунтування поняття «інформаційно-цифровий простір». Така спроба є не тільки академічною проблемою, а дозволяє глибше зрозуміти особливості реальності, яка впливає на життєдіяльність людини, і в якій виявляються наші добрі й злі наміри та вчинки. Це відповідає методологічним вимогам філософської антропології, а саме: розглядати людину у цілісності того, що є даністю. А вона є такою. Станом на жовтень 2025 року кількість користувачів Інтернету у світі становила приблизно 6,04 млрд осіб (73,2 % світового населення), тоді як у 2018 році цей показник був лише 53 % [178]. Середній користувач проводить онлайн близько 6 годин 39 хвилин щодня, охоплюючи пошук інформації, комунікацію, розваги та ін. [176]. Значну частину трафіку генерують смартфони – близько 64 %, при цьому приблизно 96 % користувачів підключаються через мобільні пристрої. Швидке впровадження технологій нового покоління, зокрема 5G, охоплює щонайменше третину мобільних користувачів [184]. Масштаб щоденної цифрової активності вражає: щохвилини користувачі здійснюють понад 5,9 млн пошукових запитів у Google, надсилають понад 2,4 млн фотографій у

Snapchat, публікують близько 347 000 твітів у Twitter і понад 1,7 млн одиниць контенту у Facebook, а також переглядають близько 1 млн годин відео на потокових сервісах [186]. Ці дані свідчать про надзвичайний рівень залученості користувачів у цифрове середовище, що формує умови для глибоких змін у поведінкових і комунікативних моделях сучасної особистості.

Як зазначає М. Култаєва, під впливом інтенсивного впровадження інформаційних-цифрових технологій змінюється як концептуальні засади визначення людини, так і її методологічно релевантний образ. «Останній... формується на основі гібридного провідного образу крутого розробника нових комп'ютерних технологій, блогера та пересічного користувача цифрових послуг, який полюбляє також займатись серфінгом у мережах, встановлювати контакти, зрештою – жити у віртуальній реальності або ж просто дивитись телебачення, ковтаючи медійні продукти» [38, с. 15]. Постмодерний суб'єкт виявляється зануреним у простір надлишкових смислів, образів і потоків даних, що руйнують традиційні механізми самоідентифікації та орієнтації у світі. Наприклад, Ж. Бодріяр наголошує, що техніко-інформаційна перенасиченість породжує «негативну енергію», здатну підривати як соціальні, так і внутрішньоособистісні структури [5]. У стані недиференційованості знаків і гіперреальності людина втрачає можливість смислового розрізнення добра і зла, прекрасного і потворного, істинного і хибного, що провокує фрустрацію, екзистенційне виснаження та руйнівні поведінкові реакції [86, с. 94]. Таке середовище фактично формує умови, у яких деструкція постає не лише індивідуальним актом, а структурною характеристикою сучасного цифрового буття.

На сьогодні не має загальноприйнятого визначення інформаційно-цифрового простору, яке часто зближується з такими поняттями, як «інформаційний простір», «інформаційне середовище», «інформаційно-цифровий континуум», «сучасне цифрове середовище», «інформаційно-комунікаційний простір», «віртуальний медійно-інформаційний простір», «віртуальний простір» та ін. Зрозуміло, що ми свідомо уникнули спокуси

заглибитися в таку методологічну ситуацію. Очевидно, проблема довільного використання категоріального апарату потребує окремого дослідження. Також ми не брали до уваги визначення на кшталт: «...під терміном «інформаційно-комунікаційний простір» пропонуємо розуміти форму існування інформаційних систем, яка забезпечує та стимулює оперативні інформаційні взаємодії виробників інформації та її споживачів, трансляцію знань, накопичених в інформаційних ресурсах, а також їхнє збереження в сформованій інформаційній інфраструктурі, сукупність комунікаторів, реципієнтів, значеннєвих повідомлень, комунікаційних каналів і засобів комунікації» [27, с. 231]. Подібні дефініції, без сумніву, мають право на існування, але в контексті нашого дослідження є надто вузькими.

Продуктивними для нас стали наукові доробки, у яких автори інтерпретують інформаційний (цифровий, інформаційно-цифровий і т. п.) простір як складову частину простору культури і водночас як особливу технологічну реальність, яка може виокремлюватися за заданими характеристиками. Такий простір, на думку М. Яковенко, «визначає рівень, характер і спрямованість культурного розвитку та зумовлює її провідні елементи: наукові, духовні та естетичні» [93, с. 26]. Також ми підтримуємо дослідників, які наголошують, що аналіз будь-якої проблеми, яка містить техногенний фактор, неминуче переходить у дискусію про сутність людини, сенс і межі її діяльності. І навпаки, дослідження сучасної технологічної реальності поза її антропологічною та соціокультурною сутністю гальмує формування та уточнення наукових понять [70].

На основі цих та інших основоположних ідей ми пропонуємо авторське розуміння інформаційно-цифрового простору як специфічної соціокультурної та онтологічно значущої реальності, яка характеризується віртуалізацією досвіду, алгоритмізацією соціальних процесів, зсувом меж між реальним і віртуальним. Він функціонує як середовище життєдіяльності людини, де конструюються ідентичності, трансформуються способи комунікації, пізнання і поведінки. В ньому поєднуються технічні, соціальні, культурні та

антропологічні виміри та формуються нові модуси суб'єктивності, що набувають як конструктивних, так і деструктивних форм прояву. Спробуємо обґрунтувати таке визначення інформаційно-цифрового простору і виокремити важливі для нашого дослідження його характеристики.

Особливе місце в динамічному розвитку новітніх технологій посідають інформаційно-комунікативні технології, функціонування яких слугує формуванню нових соціальних потреб й інтересів, активізує та розширює пошук адекватних соціально-філософських концепцій, потребує переосмислення уже наявних парадигм і поглядів. Розповсюдженою є думка, що ці зміни найбільш адекватно відображені в постмодерністській філософії (Ж. Бодрійяр, Ж. Делез, Ф. Гваттарі, А. Крокер, Д. Кук та ін.), завдання якої полягає не тільки в деконструкції основних категорій попередньої європейської філософської думки, але і в формуванні світоглядних принципів, концепцій, які відповідають особливостям світосприйняття інформаційного суспільства. «Тому не випадково тенденції, які притаманні постмодернізму, його прагнення до руйнування панівних цінностей та загальноприйнятих норм були сприйняті західною технічною елітою та використані для обґрунтування свого особливого статусу в світі» [70, с. 117-118]. Але, на наш погляд, інформаційно-комунікативні технології не можна розглядати як такі, що належать тільки світу техніки, тому що вони настільки глибоко злилися із життям людей, проникли в повсякденність, що виокремити їх із загального світоглядного та культурного контексту неможливо.

Близьким до інформаційно-комунікативних технологій, але ширшим за значенням є поняття «інформаційно-комунікативні системи», яке відображає не тільки технічні аспекти, але і соціальні, організаційні та людські фактори взаємодії з інформацією і комунікацією. Мовиться не просто про технічні засоби, а про свого роду складну матрицю культурних і соціальних кодів, що містять в собі засоби комунікації, які забезпечують наступність поколінь: зберігання та передачу смислів і значень, регулювання діяльності, поведінки,

спілкування. Трансформація такої системи тісно пов'язана зі змінами соціальних способів кодування інформації в засобах комунікації.

Якщо інформаційно-комунікативні технології охоплюють різноманітні технології комунікації та інформаційні технології, цифровізація є конкретним процесом переходу до цифрових рішень та технологій для поліпшення функціонування організацій і суспільства. Без сумніву, це явище «домінує» на усіх рівнях соціальної системи: в комп'ютерах і комунікації, освіті, біотехнології, нанотехнології, експертних системах, інтернеті речей, безпілотних автомобілях і «розумних містах», визначаючи загальну технологічну та концептуальну платформу, яка заснована на цифровому алгоритмі. Цифровізація уможливлює функціонування світового віртуального простору із своєю особливою культурою. В когнітивному аспекті цифровізація є здатністю людини співвідноситись з навколишнім світом за допомогою цифрових технологій, здатністю пізнавати світ у категоріях цифрового суспільства, з їх допомогою формувати життєві цілі та віднаходити способи їх реалізації. Якщо заглибитись в сутність цього процесу, то перед нами постає повсюдна втеча людини у віртуальну реальність, «яка може спричинити дегуманізацію особистості, залежність від гаджетів (мобільного телефону, смартфона, портативної гральної приставки, мультимедійного програвача, GPS-навігатора, електронної книги), комп'ютерних систем» [70, с. 106].

Визначним здобутком розвитку інформаційно-комунікативних технологій та одночасно унікальним соціокультурним феноменом стала глобальна комп'ютерна мережа Інтернет. Характерними рисами комунікації за допомогою Глобальної Мережі є: можливість одночасного спілкування великої кількості людей, які перебувають у різних частинах світу і належать до різних культур; неможливість використання великої частини невербальних засобів комунікації та самопрезентації; збідніння емоційної сфери спілкування; анонімність та зниження психологічного ризику в процесі спілкування; легка зміна формальних атрибутів (приводить до вироблення нових форм взаємодії та виникнення своєрідного Інтернет-етикету).

На сьогодні можна з впевненістю констатувати, що Інтернет перестав бути просто системою зберігання та передачі надвеликих обсягів інформації, а натомість став новим рівнем нашої повсякденної реальності та сферою життєдіяльності більшості людей. Як наслідок, у користувачів комп'ютерних мереж виникають різноманітні інтереси, мотиви, цілі, потреби, установки, а також форми психологічної й соціальної активності, які безпосередньо пов'язані з цим новим простором [70, с. 108]. Погодимось з О. Ткачнком, що ідея незалежності кіберпростору, яку створила Глобальна мережа Інтернет, була інтерпретована постмодерністською традицією з точки зору обґрунтування певної нової онтологічної реальності, яка функціонує за своїми особливими законами. Це зі свого боку породило містифікацію самого Інтернету, надання йому статусу саморозвивального, неконтрольованого інформаційного середовища [70, с. 109]. Пригадаємо, наприклад, початкові слова відомої «Декларації незалежності Кіберпростору» класика інтернетівського лібертаріанства Дж. Барлоу: «...Я заявляю, що глобальний суспільний простір, який ми будуємо, по своїй природі є незалежним від тиранії, яку ви прагнете нам нав'язати. Ви не маєте ані морального права володарювати над нами, ані методів принуки, які дійсно могли б нас настрашити» [101].

Інтернет, незважаючи на безліч переваг, породжує такі ризики: надає засоби для швидкого поширення недостовірної інформації, поміж них і фейкових новин та дезінформації; може сприяти ізоляції людей від реального життя, а також спричиняти залежність від соціальних мереж та інших онлайн-платформ; може бути використаний для маніпулювання громадською думкою та втручання у політичні процеси через дезінформацію, кібератаки та інші методи; може призвести до глобалізації культури та втрати унікальності й різноманітності; формує залежність; негативно впливає на внутрішній стан користувача комп'ютерних мереж, на систему міжособистісних стосунків і соціальних зав'язків із зовнішнім світом та ін. До цього потрібно додати різноманітні форми цифрового насильства (кібербулінг); можливість зловмисникам вчиняти злочинні дії, такі як крадіжки ідентичності,

шахрайство, фішинг, віруси тощо; використання Інтернет для порушення особистого життя та викрадання особистих даних користувачів; можливість атакувати інформаційні системи, включаючи урядові, фінансові та медичні установи, що може мати серйозні наслідки для суспільства.

Ці та інші особливості інформаційно-цифрового простору в статті «Інтернет як відображення колективного безумства і абсурду» [35] набувають категоричного звучання. На думку автора, Інтернет тотально спотворює буття і руйнує реальність, через що людина як індивід втрачає власну сутність і розчиняється в мережі. Цей процес супроводжується занепадом суспільних моральних норм, деградацією логічного мислення та втратою ціннісних орієнтирів. Зрештою, світ постає перед людиною як розмита, заплутана та позбавлена будь-якого сенсу реальність [35, с. 111]. У межах нашого дослідження ця позиція розглядається як радикалізований діагноз деструктивного потенціалу інформаційно-цифрового простору, що фіксує граничні форми розмивання ідентичності та нормативних орієнтирів особистості.

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій спричинив виникнення взаємопов'язаної з Інтернетом віртуальної реальності⁵, яка стала невід'ємною частиною сьогодення. В умовах сучасності проблема виокремлення віртуальності як особливого рівня у структурі буття та його онтологічного статусу стало як ніколи актуальним: існування віртуальності спонукає по-новому осмислити становище сучасної людини, різні соціальні феномени, а також перспективи розвитку людства [70, с. 111]. Віртуальна реальність включає в себе: властивості матеріального буття (за впливом на органи чуттів людини); об'єктивно-ідеального буття (в комп'ютерних технологіях закони логіки відіграють головну роль); суб'єктивно-ідеального буття (параметри можуть змінюватись суб'єктивною волею). Отже, онтологічний статус віртуальної реальності визначається органічним

⁵ Інтернет є особливою формою існування віртуальної реальності. Саме поняття «віртуальна реальність» було вперше використано А. Артаудом в 1938 році.

взаємозв'язком технічного, антропологічного та суб'єктивного аспектів. Можна погодитись з дослідниками, які наголошують на «антропологічній забарвленості» віртуальної реальності. Саме людина надає віртуальності можливість існувати. Віртуальність є не просто образне відтворення людини, але і дія в цьому образі її волі. Разом з цим необхідно визнати, що віртуальний простір є реальним середовищем як і світ емпіричний, що його породжує. Автономність виражається в основних характеристиках віртуальності: часі; власному просторі, який не належить ні до матеріальної сфери, ні до суб'єктивної реальності; законах існування та інтерактивності. Поряд з віртуальною існують також реальності доповнена і змішана, які розширюють сприйняття реальності. «Віртуальна, доповнена та змішана реальності докорінно змінюють наш досвід, розуміння та взаємодію з оточуючим нас світом, одночасно відкриваючи можливість побувати в безкінечній кількості світів, форми яких обмежуються тільки уявою» [169, с. 157].

Отже, віртуальність як частина людського буття в онтологічному плані є універсальним і глобальним феноменом, який визначає існування природних і штучних об'єктів сучасності. В процесі розвитку інформаційно-комунікативних технологій віртуальність, очевидно, продовжить набувати якостей світу реального. Деякі вчені навіть не виключають, що в майбутньому віртуальні та реальні об'єкти стануть нерозрізненними за своєю предметною сутністю [70, с. 114].

Результатом динамічного поширення інформаційно-комунікативних технологій стало конституювання сучасного типу суспільства і культури, що свого часу передбачав М. Маклюен. Особливостями такої культури є: цифрова форма, віртуальність, свобода доступу, відкритість для членів інформаційної спільноти, дистанційність, можливість участі у формуванні контенту з будь-якої точки інформаційного простору, ліберальність, дискриптивність, домінування візуального над сміловим, інноваційність, технократизм та ін. Також ми є свідками утвердження цифрової людини, яка «зручно» облаштовується у інформаційно-цифровому просторі, відокремлюючись від

реально існуючого світу. Погодимося з М. Култаєвою, що «поява концепту *homo digitalis* у сучасних антропологічних дослідженнях не конкурує з визначенням людини як *homo sapiens*, а конкретизує його та узгоджує закладені у ньому смисли з новими соціокультурними контекстами» [38, с. 14]. Українська філософія разом з П. Слотердайком [173] порівнює *homo digitalis* з людиною, яка, наче акробат, здатна робити шпагат між дійсністю та віртуальним світом і прискорено будує мости між різними уявними світами, які так само швидко підриває [38, с. 20]. Поширеним сьогодні є фейкове мракобісся, породжене цифровою культурою. О. Гомілко пише: «Головна ознака мракобісся – це свідома відмова людини від статусу бути розумною істотою. Натомість відбувається культивування власного невігластва та неосвідченості, що неминуче збурює “темний бік” людини – головним чином агресію та схильність до насильства. Історично мракобісся виявляє себе у недовірі та ворожому ставленні до знань» [22, с. 6]. Це, зокрема, виявляється в такому явищі інформаційно-цифрового простору як тролінг. Як зазначає А. Комісаренко, тролінг – це не просто суперечка заради суперечки чи бажання за будь-яку ціну здобути інтелектуальну перемогу над суперником. Це «цинічне спотворення, метою якого є вбивство правди. Тролінг руйнує межу між істиною та брехнею». [35, с. 112]. Отже, критичне мислення тепер багатьох дратує і оцінюється як ненормальне і примітивне. Також типовими проявами тролінгу є образливі та провокативні повідомлення, знущання в коментарях, навмисне створення конфліктних ситуацій.

Запропоновані роздуми, відображають складність впливу інформаційно-цифрового простору на людину, сучасне суспільство та культуру і вимагають уважного філософського аналізу для розуміння їхніх глибоких наслідків. Зокрема, інформаційно-цифрові технології формують нові форми деструктивної поведінки особистості і самі певною мірою є деструктивними.

1.4. Методологічні основи дослідження

Дослідження деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору повинно ґрунтуватись на таких філософських принципах і загальнонаукових методах: об'єктивності, історизму, аналізу й синтезу, узагальнення, складності й системності та ін.

Актуальними залишаються теоретико-методологічні основи філософської антропології. Перечитуючи відомого українського філософа В. Г. Табачковського, який розмірковував про ХХ ст., зазначимо, що і в ХХІ ст. ми є свідками й учасниками радикального переосмислення усталених поглядів на людину, культуру, соціум та способи їх взаємозв'язку. Не винятком є проблема деструктивної поведінки людини. Переглядається, зокрема, антропологічна парадигма, котру український філософ назвав «антропологією проповідників» – рефлексією радше щодо бажаного, аніж реально існуючого образу людини. «Натомість утверджується тенденція, що її можна назвати антропологією, педагогікою та соціологією сприяння, пов'язана з беззастережним поглибленням та розширенням обріїв людинознавства» [68, с. 135].

Зокрема, методологія сучасної антропології виводить нас на усвідомлення нерозривного зв'язку деструктивності з такими екзистенціалами людини, як відкритість та вразливість. Постає запитання: чи можна зменшити рівень деструктивної поведінки за сучасних умов? Що насправді означає сьогодні бути людиною в просторі інформаційно-цифрової реальності? Відповіді на ці запитання потребують звернення до сучасних антропологічних розмірковувань, які, на відміну від традиційної антропології, позбавлені впевненості в усталеному образі людини. «Відтак місце людської самоідентичності заступає проблематичність та розгубленість, знову й знову виявляється відкритим одвічне світоглядове питання “звідкіль ми, хто ми, куди прямуємо”» [68, с. 139].

Погодимося з дослідниками, які наголошують, що за такими всезагальними сутнісними вимірами особистості, як свобода, любов,

творчість, цінність, унікальність, цілісність потрібно завжди відчувати реальний, живий нерв людини – проблематичність її існування як людини відкритої, беззахисної й вразливої; чуттєвої й афектної [69, с. 190]. «Бути вразливим у суспільстві, яке невротично одержиме прагненням до ефективності, привабливості та поінформованості, – значить бути слабким, постати одночасно незахищеним і емоційним, відданим іншому і чуйним, оголеним і чутливим...» [48]. О. Ткаченко звертає нашу увагу на те, що в уразливості завжди присутній зв'язок з іншими. Суб'єктивність, яка виникає у відповідь на поклик іншого, постає як вразливість, можливість зазнати болю з боку іншого [69, с. 193]. Наприклад, Е. Левінас називає такий стан перворідною залученістю. «Це та пасивність вразливого, та (незалежна від обставин) обставина, в якій істота являє свою тварність» [39]. Таким чином, вразливість онтологічно передує іншим принципам, оскільки вона виражає атрибут, який передує будь-якій іншій нормі.

Актуальним постає екзистенційно-гуманістичний підхід. На наше переконання, він повинен стати одним із продуктивних методологічних орієнтирів у сучасних дослідженнях феномена деструктивної поведінки та її профілактики. В основі підходу лежать ідеї гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерса та екзистенційної філософії С. К'єркегора, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра. Зокрема, згідно з А. Маслоу, фрустрація потреби у самоактуалізації може породжувати агресію і руйнівні тенденції як спробу компенсувати дефіцит смислу. К. Роджерс наголошував, що деструктивні прояви є наслідком відчуження від власного «Я» та втрати автентичності у міжособистісних відносинах. У підлітковому віці ці механізми особливо актуальні, оскільки саме тоді формується екзистенційна ідентичність, а цифрове середовище створює ілюзію свободи без відповідальності. На наш погляд, об'єднання в назві цього підходу різних філософських напрямів є цілком обґрунтованим і має глибокий зміст. Екзистенціалізм і гуманізм, безумовно, не одне і те ж, а назва «екзистенційно-гуманістичний» фіксує не тільки їхню нетотожність, але й принципову спільність, яка полягає

насамперед у визнанні за людиною свободи побудови свого життя і здатності до цього. Такий методологічний орієнтир дає можливість зрозуміти феномен деструктивності в інформаційно-цифровому просторі як онтологічну та антропологічну суперечність людського існування, джерелом якої виступає свобода. У такому розумінні деструктивність є внутрішнім механізмом формування сутності людини, який через процеси трансцендування часто продукує прямо протилежні міри й межі виявлення людського. У цьому контексті людина є відповідальною за свої вчинки, і ніякі зовнішні чи внутрішні обмеження й перешкоди не здатні зняти з неї відповідальність і виправдати її руйнівність у сучасному суспільстві. Також, методологічно екзистенційно-гуманістичний підхід орієнтує дослідника не на пояснення, а на розуміння внутрішнього світу підлітків. Це передбачає феноменологічне «вчування» у його досвід, аналіз смислових структур, які стоять за агресією чи відчуженням. Як зазначав В. Франкл, людина здатна обирати власну позицію навіть у межах обставин, що її обмежують [75].

Важливим залишається діалектичний метод, як і в будь-якому дослідженні, що претендує на об'єктивність. У контексті нашої проблематики він дозволяє розглядати біологічні, психологічні, соціокультурні та екзистенціальні детермінанти деструктивної поведінки в їхньому нерозривному взаємозв'язку та єдності. Такий підхід допомагає не лише виявити причини деструктивності, а й зрозуміти, як суперечності на різних рівнях системи взаємодіють, породжуючи поведінку, яка може бути як руйнівною, так і конструктивною. Діалектичний метод розглядає деструктивність не як абсолютне зло, а як невід'ємну, суперечливу частину буття, через внутрішні конфлікти та боротьбу протилежностей: деструктивна поведінка людини часто корениться у внутрішніх конфліктах, кризах розвитку, незадоволених потребах або суперечностях у відносинах людини зі світом.

Наприклад, коли мовиться про феномен нігілізму як специфічної форми деструктивності, діалектичний підхід в розумінні заперечення дозволяє

наблизитись до усвідомлення його конструктивних моментів. Як це не парадоксально, пафос тотального руйнування, який пропонують радикальні нігілістичні доктрини, не тільки можуть сприяти вивільненню історичного простору для прояву конструктивних, творчих сил, але певною мірою стимулюють їх активність, змушуючи мобілізуватись. Від здатності суспільства протистояти розвитку деструктивно-нігілістичних тенденцій не в останню чергу залежить його функціонування в кризових ситуаціях.

Феноменологічний підхід дозволяє осмислити структуру і переживання в свідомості особистості, пов'язані з деструктивними проявами. Він зосереджується саме на внутрішніх чинниках, а не на зовнішніх причинах і оцінках. Такий підхід дає змогу відтворити внутрішній досвід людини у момент прояву агресивних або руйнівних тенденцій, що дозволяє аналізувати структуру деструктивності без редукції до біологічних або соціальних факторів. Підійти до проблеми феноменологічно – означає поставити такі запитання: з ким або з чим ми насправді перебуваємо у контакті в повсякденному міжособистісному спілкуванні? Чи це переважно схема, рольова фігура, уявлення, чи все ж – сама людина? Інакше кажучи, наскільки добре ми бачимо іншого – партнера, дитину, колегу? Наскільки власні установки, уявлення та очікування впливають на наше сприйняття? Чи можемо ми стверджувати, що наше сприйняття людей у повсякденному житті є неангажованим?

Доводячи цю думку до логічного завершення, феноменологічний напрям, на думку Л. Хьелл, Д. Зіплер, заперечує ідею про те, що оточуючий світ існує сам по собі як незмінна дійсність для всіх. «Стверджується, що матеріальна або об'єктивна дійсність є реальністю, яка свідомо сприймається та інтерпретується людиною в даний момент часу. Ця теза – наріжний камінь феноменологічного підходу до особистості» [129, с. 314]. Ще однією важливою тезою, що характеризує феноменологічний напрям, на думку дослідників, є ідея про те, що люди вільні у вирішенні того, яким має бути їхнє життя в контексті вроджених здібностей і обмежень. Переконання в тому, що

самовизначення є суттєвою частиною природи людини, своєю чергою приводить до висновку, що люди зрештою несуть відповідальність за те, ким вони є. На жаль, деякі прагнуть жити так, ніби не сприймають себе як головний чинник контролю власного життя [129]

Дослідження деструктивної поведінки особистості передбачає не лише звернення до її біологічних, соціальних, психологічних та екзистенційних витоків, а й до значно глибших духовних підвалин. Деструктивність у контексті релігійно-філософських роздумів про людину означає передусім втрату людиною повноти своєї людяності, а в найглибшому сенсі – відвернення від образу Божого. Це, своєю чергою, передбачає вихід на онтологічне розуміння проблеми, яку слід осмислювати як певну форму фундаментальної присутності людини у світі.

Найглибшим рівнем онтологічної деструктивності є гріх⁶. Таке твердження відображає християнську (і значною мірою філософську) ідею про первородний гріх та його наслідки, де гріх – це не просто окремий вчинок, а фундаментальне спотворення людської природи, розрив із Богом і джерело всіх руйнівних тенденцій (саморуйнування, руйнування стосунків і світу), що проявляються в агресії, егоїзмі та дисгармонії. Це робить людину схильною до деструктивної поведінки, а сам гріх постає водночас і причиною, і наслідком цієї глибинної деформації. Хоча термін «онтологічна деструктивність» використовується переважно в релігійному контексті, він перегукується з ідеями про «тіньовий бік» (К. Юнг), «зло як втрату блага» (Августин) та з екзистенційними проблемами людського буття. У цьому сенсі гріх розглядається як прояв глибинної вразливості та спотворення, що веде до конфліктів і внутрішньої руйнації.

⁶ Деякі науковці вважають, що тематика деструктивної поведінки виникає ще в епоху Середньовіччя, коли формується нова антропологічна лінія, згідно якої природа людини не є досконалою, і гріх – це не тільки моральний вибір, але й руйнація особистості та природи людини.

Зазначимо, що з огляду на багатоманітність підходів та інтелектуальних традицій, що стосуються осмислення людської деструктивності, деякі з них неминуче залишилися поза межами нашої уваги. Шановний читач, безперечно, зауважить це, і ми продуктивно приймемо будь-які поради та побажання. Така вибірковість зумовлена не зменшенням значущості точок зору, які не були нами відображені, а необхідністю зосередитися на тих концептуальних лініях, які окреслюють загальний контекст подальшого аналізу деструктивної поведінки особистості в інформаційно-цифровому просторі.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертації здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз феномену деструктивності та деструктивної поведінки особистості. На основі вивчення широкого спектру історико-філософських джерел та сучасних наукових розвідок визначено сутнісні характеристики цього явища та окреслено методологічну стратегію його дослідження.

1. Деструктивність є одним із ключових і найбільш суперечливих феноменів людського існування, що пронизує біологічний, психологічний, соціальний, культурний та духовний виміри буття людини. У сучасну епоху інформаційно-цифрового суспільства він набуває нових, часто прихованих і масштабних форм прояву.
2. Історико-філософський аналіз засвідчив, що проблема деструктивності присутня в усіх основних інтелектуальних традиціях – від давньоіндійської та грецької філософії через християнсько-патристичну думку до Нового часу. Проте саме у XX столітті поняття «деструктивність» набуває виразного антропологічного виміру.
3. Людська деструктивність має фундаментально амбівалентну природу: вона може бути руйнівною силою, що веде до деградації, насильства та самознищення, але водночас виступає необхідним моментом

трансформації, оновлення структур та навіть творчого переродження (деструкція).

4. Важливе місце в актуалізації внутрішніх механізмів людської руйнівної поведінки займає психоаналітична традиція, яка розкрила глибинний зв'язок деструктивності з несвідомими потягами, внутрішніми конфліктами, характерологічними особливостями та процесами відчуження.
5. Представники критичної теорії Франкфуртської школи зорієнтовують на соціально-історичному характері деструктивності як невід'ємної складової інструментальної раціональності модерну, відчуження, домінування техніки та ідеологічного контролю — тенденцій, які в епоху цифрових платформ і штучного інтелекту набули ще більшої сили.
6. Узагальнюючи погляди Е. Фромма, варто визначити деструктивність не як вроджений біологічний інстинкт, а як специфічно людський екзистенційний феномен, що виникає внаслідок «втечі від свободи», відчуження та соціальної патології. Філософ трактує «злорякісну» агресію як результат «непрожитого життя» і нездатності особистості реалізувати свій творчий потенціал, коли руйнування стає сурогатним способом самоствердження. Проте, на відміну від фаталістичних концепцій, Фромм обґрунтовує оптимістичну перспективу, вбачаючи шлях подолання деструктивності у розвитку біофілії – діяльної любові до життя та відновленні духовних основ людського буття.
7. Міметична теорія Р. Жирара розкриває реляційну природу деструктивності: насильство виникає не з індивідуальної патології чи соціальних структур, а з міжсуб'єктної динаміки наслідування. Міметичне бажання невідворотно породжує суперництво, міметична криза – колективну агресію, а механізм козла відпущення перетворює деструктивність на культуротворчий акт, приховуючи невинність жертви. В умовах інформаційно-цифрового простору ці механізми

отримують якісно нове середовище реалізації: мімесис прискорюється алгоритмами, суперництво набуває анонімних і масштабованих форм, а жертва стає публічною і множинною.

8. Сучасні українські та західні дослідники виокремлюють низку нагальних і досі недостатньо розв'язаних проблем: брак цілісного філософського осмислення деструктивної поведінки в епоху цифровізації, алгоритмів та штучного інтелекту (переважання емпірично-психологічних, психіатричних та правових підходів); недостатнє теоретичне розмежування понять деструктивності, агресії, девіантності, адикції та аутоагресії в цифровому контексті; слабе осмислення амбівалентності деструктивності (її потенційно конструктивної ролі) в умовах глобальних криз; недостатня розробка етичних та антропологічних засад профілактики деструктивної поведінки особистості.
9. Узагальнюючи теоретичні підходи, пропонуємо визначати деструктивну поведінку особистості в інформаційно-цифровому просторі як екзистенційно-антропологічний феномен, що виникає внаслідок внутрішньої суперечності людської свободи, втрати смислових орієнтирів та відчуження, і реалізується через специфічні цифрові практики, спрямовані на руйнування, спотворення або заперечення психологічних, соціальних та духовних структур власного «Я» чи Іншого.
10. Обґрунтовано, що сучасний цифровий простір є специфічною соціокультурною та онтологічною реальністю. Вона характеризується віртуалізацією досвіду, алгоритмізацією соціальних процесів, транзитивністю та розмиванням меж між реальним і віртуальним. У цьому просторі формується новий тип суб'єктивності – *homo digitalis*, чия ідентичність є плинною, а буття – екзистенційно «оголеним» і вразливим.

11. Обґрунтовано методологічну основу дослідження, яка є синтезом філософської антропології, екзистенційно-гуманістичного підходу, діалектичного, феноменологічного та релігійно-філософського аналізу. Актуалізовано ідеї відкритості, вразливості, свободи та відповідальності як онтологічних умов можливості як конструктивного, так і деструктивного виявлення людського.

РОЗДІЛ 2. ДЕСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ

2.1. Кібербулінг як специфічна форма деструктивної поведінки особистості

Аналіз кібербулінгу як специфічної форми деструктивної поведінки особистості потребує попереднього звернення до феномену булінгу загалом. Розуміння цього зв'язку дозволяє глибше осмислити природу кібербулінгу – не як принципово нового явища, а як трансформації деструктивних практик під впливом технологічних і соціокультурних змін.

У філософських та міждисциплінарних дослідженнях булінг розглядається як одна з найбільш поширених і водночас соціально небезпечних форм деструктивної поведінки особистості. Попри те, що систематичне наукове вивчення цього феномену активізувалося лише наприкінці ХХ століття, він має глибоке історичне коріння та не є виключно продуктом сучасної цивілізації. До ключових ознак булінгу належать повторюваність агресивних дій, асиметрія сил (фізичних, психологічних, соціальних або статусних), а також наявність наміру завдати шкоди (фізичної, емоційної чи соціальної). Також розрізняють два види булінгу: прямий, що проявляється у фізичних нападах і непрямий – у залякуванні, навмисній соціальній ізоляції та відчуженні жертви із групи однолітків.

На жаль, феномен булінгу є універсальним і виявляється в усіх культурах, де він був емпірично досліджений, що свідчить про його глибоку соціальну та, ймовірно, еволюційну зумовленість. У багатьох історичних культурах насильство, примус і приниження сприймалися як нормативні або навіть функціонально виправдані способи соціальної регуляції та підтримання ієрархічного порядку [187]. Особливо показовим є те, що в історичному контексті булінг серед дітей і молоді тривалий час не усвідомлювався як соціальна проблема. Агресивні дії ровесників, систематичне приниження

слабших або підпорядкованих осіб, а також ритуалізовані форми насильства (зокрема ініціаційні практики та «посвяти») часто розглядалися як природний етап соціалізації та виховання. На думку А. Волка, відсутність докладних описів таких практик у письмових джерелах зумовлена не їх рідкісністю, а радше низьким рівнем суспільної чутливості до дитячих страждань і загальною нормалізацією насильства в історичних суспільствах. Отже, булінг упродовж тривалого часу сприймався як «звичайний» або «неминучий» елемент соціального життя, а не як форма деструктивної поведінки, що потребує втручання чи осуду. Така соціальна толерантність до зловживання владою сприяла відтворенню булінгу як стійкої поведінкової моделі, яка передавалася від покоління до покоління та змінювала лише свої зовнішні форми [187].

У цьому сенсі булінг доцільно розглядати не лише як індивідуальний прояв агресії, а як соціально та культурно зумовлену деструктивну модель поведінки, що реалізується в межах конкретних середовищ взаємодії – освітніх, професійних, групових або комунікативних. Зміни суспільних умов, ціннісних орієнтацій і комунікаційних технологій не усунули сам феномен булінгу, а лише трансформували способи його прояву.

2.1.1. Сучасні визначення, класифікація та моделі кібербулінгу

В умовах сучасної цивілізації та перенесення значної частини міжособистісної взаємодії в інформаційно-цифровий простір традиційні механізми булінгу набули нових форм. Зокрема Н. Ансарі [99] зазначає, що емпіричні дані свідчать про те, що багато характеристик кібербулінгу – його визначення, рівень поширеності, фактори ризику та захисту, результати та стратегії запобігання – пов'язані між собою та водночас дещо відрізняються від традиційного булінгу⁷. Повсюдне поширення технологій у житті молоді

⁷ Хоча Д. Олвеус, С. Лімбер, Т. Вайланкур, Р. Фаріс, Ф. Мішна вважають, що кібербулінг не є суттєво відмінним від традиційного булінгу. Також, на думку Шері Бауман, дорослі часто думають, що існує епідемія кібербулінгу, і

надає можливість навмисно та неодноразово завдавати шкоди іншим 24 години на добу, іноді з повною анонімністю та часто без наслідків [99]. Також особливостями кубербулінгу є: технічні уміння; моральна легкість – булер не бачить реакції жертви, що робить моральні порушення легшими, немає зворотного зв'язку, менш імовірна емпатія і повага; складніша роль спостерігача; легша допомога – булер втрачає підтримку з часом; б) ширше обсяг потенційної і залученої аудиторії. Кібербулінг важче контролювати і вплинути на нього, явище швидше стає системним, коли в одній особі поєднується роль жертви і булера [46, с. 147–148]. Згідно з даними Мінцифри, з проблемою кібербулінгу зустрічається кожна п'ята людина в Україні. Кожний другий підліток відчуває на собі його тиск. Так, серед опитаних 80% дівчат піддаються кібербулінгу у соціальних мережах. За тими ж даними, 70% хлопчиків вдаються до кібербулінгу. Приблизно саме таку статистику ми можемо спостерігати у Європі, де згідно з опитуванням, 80% людей стають жертвами агресії. [43].

Кіберпростір робить цькування легшим, доступнішим і завдає більшої шкоди, ніж традиційне цькування. «Інтернет загострив проблему булінгу та перетворив її на постійний кошмар. Він озброїв хуліганів потужною зброєю, яка дозволяє їм нещадно мучити жертв без жодної помилки» [110, с. 76]. Також дослідники звертають увагу на те, що спроба операційно визначити кібербулінг у світі, що постійно змінюється, може бути порівняна з бажанням зупинити час. Еволюція доступних технологій лише підсилює унікальність комунікації. «Справді, поки ми обговорюємо та дискутуємо про визначальні характеристики кібербулінгу, потрібно усвідомлювати, що до моменту досягнення певного консенсусу діти та підлітки, ймовірно, вже використовуватимуть технології та інструменти соціальної комунікації, які ще не існують» [111, с. 246]. Можливо, найважливіше питання, яке потребує

вважають, що він трапляється частіше, ніж показують дані. Насправді, кібербулінг трапляється набагато рідше, ніж традиційні форми.

уваги, полягає в тому: як ми можемо визначити та класифікувати ці поведінкові прояви та наміри деструктивності в ХХІ столітті?

У сучасній науковій традиції кібербулінг сформувався як окремий об'єкт міждисциплінарного аналізу на початку ХХІ століття та розвивається на перетині психологічних, соціальних, комунікативних і критичних досліджень. Останні двадцять років спостерігається динамічне зростання літератури про кібербулінг. Враховуючи сучасний стан цієї галузі, Н. Ансарі пропонує критичний синтез існуючих знань щодо визначення кібербулінгу: теорій, що пояснюють кібербулінг; рівня поширеності; короткого огляду підлітків та їх використання в Інтернеті, орієнтованого на розвиток; факторів ризику та захисту; негативних психосоціальних наслідків, окрім традиційного булінгу та короткого огляду програм запобігання та втручання з інформацією для ключових зацікавлених сторін [99]. Ці та інші аспекти кубербулінгу досліджують такі українські й зарубіжні вчені: К. Барлетт [103], Ш. Бауман [104], Р. Бундз [8], А. Волк [187], Р. Вонг [191], Д. Грігг [124], Р. Коен-Альмагор [110], Н. Когутяк [33], Л. Коркоран [111], Г. Коржов [36], Р. Ковальські [138; 139], Л. Лем [140], Дж. Магдаві, К. Медсен [144], Г. Мозгова [44], Л. Найдьонова [46], А. Олейник [49], Я. Пизальський [160], О. Степаненко [67], Р. Токанага [183], О. Топоренко [72], Дж. Чішолм [109], Л. Чорна [83], П. Сміт, С. Фішер [175], К. Лангос [141], Н. Вон Мареес [188], Е. Менесіні, А. Ночентіні [151], Х. Ван, С. С. Нгаї [190], С. Р. Парк, С. М. Бе [159] та ін.

Проведений нами критичний огляд виявив, що в більшості публікаціях зосереджується увага на педагогічних, індивідуально-психологічних та юридичних аспектах проблеми кібербулінгу. Також багато статей носять дуже фрагментарний характер і їм, як зазначає Р. Ковальські бракує теоретичної спрямованості [138]. Також сучасні дослідження кібербулінгу підкреслюють складність його визначення та різноманіття проявів у цифровому середовищі. Зокрема, серед існуючих підходів можна виділити ті, що демонструють різні концептуальні перспективи стосовно цього феномену.

Спільною рисою, що лежить в основі багатьох визначень є неявне припущення, що кібербулінг по суті є «булінгом у кіберпросторі», тобто навмисна шкода, якої зазнають жертви через електронні засоби. Наприклад, Н. Вон Марес, Ф. Петерман визначають кібербулінг як «... булінг із використанням інтернету, мобільного телефону або їх поєднання ...» [188, с. 468].

Більш розгорнуте визначення, запропоноване П. Смітом та колегами описує кібербулінг як «...агресивні цілеспрямовані дії, які здійснюються групою або окремою особою за допомогою електронних форм контакту (повторювано та протягом тривалого часу) проти жертви, яка не може легко захистити себе» [175, с. 376]. Р. Токунага визначає кібербулінг як «...будь-яку поведінку, здійснену через електронні або цифрові медіа індивідами або групами, що повторювано передає ворожі або агресивні повідомлення з метою заподіяти шкоду чи дискомфорт іншим» [183, с. 278].

Деякі автори, враховуючи особливості інформаційно-цифрового простору, ставлять під сумнів доречність самого поняття «кібербулінг» та, відповідно, існуючі визначення. Наприклад, К. Лангос [141] зазначає, що кібербулінг ґрунтується на тих самих ключових ознаках, що й традиційний булінг, а саме: повторюваності, дисбалансі сил, намірі та агресії. Водночас австралійська дослідниця підкреслює важливість розмежування прямих форм кібербулінгу (наприклад, приватних повідомлень чи SMS) і непрямих, які здійснюються через публічні комунікації в соціальних мережах. На думку дослідниці, повторюваність більш чітко проявляється у прямому кібербулінгу, оскільки потребує неодноразових дій з боку агресора. Вона також вказувала, що систематичність таких дій може свідчити про намір завдати шкоди. У випадках непрямого кібербулінгу, де встановити намір складніше, Лангос пропонувала оцінювати його з позиції того, як подібну поведінку сприйняла б розсудлива людина [141].

Значна група дослідників (Д. Гріг, Ш. Бауман, М. Андервуд, Н. Кард) пропонує розглядати кібербулінг у ширшому контексті цифрової агресії,

виходячи за межі традиційного підходу. Зокрема, з огляду на широкий спектр негативних дій, які можуть відбуватися в кіберпросторі, Гріг визначає «кіберагресію» як «...навмисну шкоду, завдану за допомогою електронних засобів особі або групі осіб, незалежно від їхнього віку, які сприймають такі дії як образливі, принизливі, шкідливі або небажані» [124, с. 152]. Аргумент Гріга щодо необхідності ширшого погляду на цифрову агресію досі отримав обмежену увагу, однак його доцільно враховувати з огляду на концептуальні труднощі визначення кібербулінгу. Пизальський [160] пропонує типологію електронної агресії, засновану на ідентичності цільових осіб, наголошуючи, що рамки визначення кібербулінгу в контексті шкільного булінгу імпліцитно передбачають здійснення всієї агресивної поведінки в межах групи однолітків. Відповідно, його типологія охоплює як кібер-агресію, спрямовану на ровесників, так і електронну агресію щодо знаменитостей, соціальних груп, уразливих осіб, персоналу школи та випадкових жертв. Отже, кібербулінг зазвичай визначають як повторювану, цілеспрямовану та асиметричну агресію в онлайн-середовищі, за умов якої одна сторона має реальну або уявну перевагу (соціальну, психологічну чи цифрову). У цьому сенсі проактивна агресія повністю відповідає класичним критеріям кібербулінгу.

Натомість реактивна агресія, що виникає спонтанно як відповідь на провокацію або попереднє насильство, сама по собі не завжди може бути кваліфікована як кібербулінг. Якщо така реакція має одноразовий, оборонний характер і не спрямована на систематичне приниження чи встановлення домінування, її доцільніше розглядати як форму конфліктної взаємодії або захисної поведінки. Водночас реактивна агресія може трансформуватися в кібербулінг у разі набуття повторюваного характеру, виходу за межі самозахисту та відтворення типових патернів переслідування й домінування. У такому випадку змінюється не лише форма, а й функція агресивної поведінки. Таким чином, ключовими критеріями розмежування є намір, повторюваність, дисбаланс сил і функція поведінки, а не лише її реактивне чи проактивне походження.

Справедливо визначаючи кібербулінг як одну із «хвороб» 21-го століття, Дж. Чішолм виокремлює такі його види: 1) кетфішинг (catfishing) обман людей у взаєминах шляхом створення фальшивих ідентичностей в соціальних мережах; 2) читінг (cheating) обман, пов'язаний з блокуванням вхідних точок у масових багатокористувацьких онлайн іграх; 3) розповсюдження образливих та принизливих або загрозливих повідомлень або зображень у онлайн-спільнотах; 4) флеймінг (flaming) запальні цілеспрямовані прийоми аргументації у взаємодії, перепалки; 5) видавання себе за інших осіб; 6) слемінг (slamming) залучення спостерігачів до булінгу, де вони не виступали ініціаторами; 7) реттінг (ratting) контроль пристроїв жертви без її дозволу, отримання доступу до файлів, шпигування або керування пристроєм; 8) розповсюдження чуток і агресія в сфері стосунків, наприклад, видалення зі списків дружби або публікація загроз; 9) секстінг (sexting) розповсюдження образів, що супроводжують сексуальну поведінку; 10) шок-тролінг (shock trolling) створення наступальних постів в Інтернеті з наміром спровокувати гнів, розчарування або приниження мішені-жертви; 11) сталкінг (stalking) переслідування в мережі або загроза насильством [109, с. 79]. У кібербулера є достатньо можливостей наносити шкоду за допомогою блогів, мобільних телефонів, електронної пошти, миттєвих повідомлень (IM), онлайн-опитувань, масової багатокористувацької онлайн-ігри (MMOGs), соціальних мереж (Facebook, MySpace, myYearbook, Twitter), текстових повідомлень, відеочатів (iChat), віртуальних світів (Stardolls), вебкамер, вебсайтів тощо. З'явилася також субкультура, пов'язана з відкладеним покаранням «винних» шляхом фото- чи відеофіксації подій, що використовується для залякування через соціальні мережі.

Зрозуміло, що у зв'язку з інтенсивним розвитком новітніх технологій постійно з'являються все нові і нові форми поведінки, яка потрапляє під об'єктивне розуміння кібербулінгу. Не випадково, Р. Бундз звертає увагу на необхідність подолання важливих проблем, пов'язаних із складною природою кібербулінгу. «Перш за все, слід врахувати: а) різноманіття технологій, які

опосередковують комунікацію, визначаючи, чи можна дії віднести до кібербулінгу; б) залежність кваліфікації діяння від суб'єктів взаємодії, адже дії дорослих щодо дітей зазвичай не називають кібербулінгом; в) форми віртуального терору можуть бути прямими (образливі чи погрозливі повідомлення) або непрямими – через третіх осіб, які часто не усвідомлюють своєї участі, наприклад, натискаючи певні символи, що активують шкідливі дії» [8, с. 1154].

Узагальнюючи різні підходи до визначення кібербулінгу та його класифікації, Л. Найдьонова пропонує розглядати це поняття у широкому і вузькому значенні. Авторка звертає увагу на метакібербулінг (широке розуміння), який включає в себе різні види інтернет-ризиків, а також на хепіслепінг (від «щасливого лякання» – запис і розповсюдження фільмувань реальних подій або постановок насильства та іншої небезпечної поведінки). «Цей восьмий вид кібербулінгу зазнав значних перетворень, оскільки включає в себе створення будь-якого медіаконтенту під тиском кіберсередовища, стимулювання екстремальних практик (наприклад, смертельних селфі, адреналінового відеоблогінгу тощо)» [46, с. 150].

Існують дослідження в яких кібербулінг постає як філософсько-етична проблема (Т. Гаррісон [127], Р. Коен-Альмагор [110], Е. Джині [120], Е. Менесіні [151]). Наприклад, канадсько-американський соціальний психолог А. Бандура, щоб пояснити, чому молоді люди можуть цькувати інших в Інтернеті спирається на теорію моральної дистанції [100]. Емпіричні дослідження підтверджують твердження, що Інтернет діє як «механізм моральної дискримінації», завдяки чому молоді люди відчують, що вони роблять менше моральної шкоди, коли цькують онлайн, ніж коли цькують вічна-віч. Але, незважаючи на такі багатообіцяючі дослідження, жодне з них не намагалося обґрунтувати свої висновки якоюсь усталеною моральною теорією. Певною мірою це зробив Т. Гаррісон [127], аргументувавши етику чеснот – моральну теорію, яка пропонує альтернативну основу для дослідження проблем деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому

просторі порівняно з більш безпосередньо спрямованими на дію теоріями деонтології та утилітаризму.

Загальновідомо, що необхідною умовою наукового пізнання будь-якої реальності є конструювання її теоретичної моделі (ідеального типу, за М. Вебером), як певного масштабу для співвіднесення з емпіричною реальністю. «Довести до свідомості ці масштаби, які знаходять своє вираження у конкретних оцінних судженнях, – це останнє, на що здатна наукова критика, доки вона не переходить у сферу спекуляції» [12]. З огляду на міждисциплінарну направленість нашого дослідження, актуальними постають: теоретична перспектива моделей кібербулінгу Барлетта та Джентіла (BGCM) [103]; агресії К. А. Андерсона і Б. Дж. Бушмана [98]; каталізатора (Catalyst Model) К. Дж. Фергюсона [117]; «трьох І» Е. Б. Слоттер, Е. Дж. Фінкель [174], яку адаптував для вивчення кіберзлочинів Р. Вонг [191]; «діатез-стрес» С. Свірер, Ш. Хаймел [180], а також моделі втручання у кібербулінг на основі загальної теорії злочинності та теорії рутинної діяльності.

Зокрема, серед сучасних підходів до вивчення кібербулінгу особливу наукову вагу має соціально-екологічна діатезно-стресова модель (Social-Ecological Diathesis–Stress Model), запропонована С. Свірер і Ш. Хаймел [180]. Вона поєднує екологічну теорію розвитку У. Бронфенбреннера з принципом «діатези – стресу», що походить із клінічної психології. Такий синтез дає змогу пояснити агресивну поведінку не як наслідок одного чинника, а як результат взаємодії вразливості людини і соціальних стресорів, що набувають особливої значимості в цифровому середовищі. Модель відкриває значний методологічний потенціал для аналізу деструктивної поведінки підлітків, адже враховує як особистісні риси, так і контекстні фактори – від сім'ї до структур онлайн-комунікації.

Авторки статті «Розуміння психології булінгу: рух до соціально-екологічної моделі діатези-стресу» [180] наголошують, що булінг – це не індивідуальний, а соціальний феномен, який розгортається в системі групових

взаємин. «Цькування – це не просто діадична проблема між булером і жертвою, а визнане групове явище, що відбувається в соціальному контексті, в якому різні фактори сприяють заохоченню, підтримці або придушенню такої поведінки» [180, с. 345]. Таким чином, підліткова агресія осмислюється як частина складної соціально-комунікативної системи, у якій поєднуються психологічні, культурні та технологічні детермінанти.

У межах цієї моделі ключову роль відіграє поняття вразливості (діатези) – тобто індивідуальної схильності або підвищеної чутливості до стресових впливів середовища. Як ми зазначали вище, уразливість не є патологічною рисою, а радше ознакою відкритості людини до світу, її здатності відчувати, співпереживати та реагувати. Проте в умовах цифрової комунікації ця відкритість може перетворюватися на джерело ризику. Підліток, який прагне прийняття й визнання, стикається з надмірним інформаційним тиском, анонімністю, публічністю оцінювання. «Ми розглядаємо булінг як стресову життєву подію, яка наражає вразливу молодь на ризик низки негативних наслідків... незалежно від типу участі (наприклад, булер, булер-жертва, жертва)» [180, с. 347]. Отже, вразливість і стрес виступають базовими змінними, які визначають інтенсивність і форму деструктивних реакцій.

Важливим кроком в розумінні феномену кібербулінгу стала спроба об'єднати різні предметні аспекти дослідження людської агресії, пов'язані з когнітивними функціями особистості, афектністю та збудженням як опосередкованими ситуативними та персонологічними змінними. Мовиться про евристичний потенціал моделі К. А. Андерсона і Б. Дж. Бушмана [98]. Використовуючи загальну модель агресії (GAM) , дослідники пропонують один із варіантів заповнення теоретичних прогалів в аналізі деструктивності та шляхи пом'якшення агресивної поведінки. Зокрема, на основі багатьох досліджень вони акцентують увагу на тому, що регулярна взаємодія з насильницьким контентом корелює із зростанням агресій, зменшенням емпатії та підвищеною толерантністю до насильства, що призводить до відповідних вчинків в реальному житті [98]. Хоча сучасні дискусії підтверджують

складність вивчення впливу, наприклад, відеогри з агресивним контентом на деструктивну поведінку. Зокрема, К. Дж. Фергюсон з іншими науковцями аргументував, що відеоігри можуть бути як причиною агресії, так і способом емоційної регуляції та зняття стресу, в залежності від контексту їх використання та індивідуальних особливостей гравців. [117]. Отже, частково підтверджується теорія фрустрації агресії, але не теорія впливу насильницького контенту.

Отже, методологічний потенціал концептуальних моделей кібербулінгу полягає у створенні багаторівневої системи аналізу деструктивної поведінки підлітків, що поєднує психологічні, соціальні та філософські аспекти. Ці моделі не лише окреслюють чинники виникнення агресії, а й указують на можливі шляхи її профілактики – збереження духовних основ сім'ї (релігійності, моральності, глибинного спілкування), розвиток цифрової емпатії, підвищення якості онлайн-взаємодій, формування критичного мислення, етичної культури та терпимості користувачів.

Необхідно зазначити, що на сьогодні практично відсутній глибокий філософський аналіз кибербулінгу, спрямований на кореляцію цього феномену з глибинними онтологічними, антропологічними, соціальними, етичними та релігійними суперечностями сучасного суспільства високих технологій. У філософському вимірі кібербулінг доцільно розглядати не лише як різновид девіантної чи агресивної поведінки, а як форму деструктивної комунікативної практики, що постає в умовах зміни онтологічного статусу взаємодії, суб'єктивності та відповідальності в цифровому середовищі.

2.1.2. Філософські виміри феномену кібербулінгу

Онтологічна природа кібербулінгу пов'язана з аналізом інформаційно-цифрового простору як специфічного способу буття взаємодії, що істотно відрізняється від безпосередньої міжособистісної комунікації. Йдеться про простір безтілесної взаємодії, у якому послаблюється зв'язок між дією та її наслідками, а сама дія втрачає свою завершеність і чітку подієву локалізацію.

У цифровому середовищі вчинок не «закінчується» в моменті здійснення: його ефекти можуть бути відкладеними, багаторазово відтворюваними, поширюваними та часто залишаються невидимими або неприсутніми для того, хто їх ініціював. За таких умов відповідальність перестає бути внутрішньо переживаною структурою буття-у-дії, а зв'язок між наміром, дією та наслідком набуває розірваного й опосередкованого характеру.

У цьому контексті кібербулінг постає не лише як результат свідомих намірів окремого суб'єкта, а як форма деструктивності, вкорінена в самій логіці інформаційно-цифрового простору. Онтологічно він може бути осмислений як модус «полегшеної» агресії, за якої завдання шкоди Іншому не супроводжується повноцінним досвідом усвідомлення власної участі в насильстві. Таким чином, зло тут можливе без повного переживання себе як того, хто чинить зло, що принципово відрізняє кібербулінг від насильства у безпосередньому тілесному співбутті.

Важливим онтологічним чинником є трансформація самої присутності Іншого. У цифровій комунікації Інший постає не як екзистенційна присутність або подія зустрічі, а як опосередкована форма даності – нік, аватар, текст, зображення чи реакція. Така форма явлення редукує Іншого до елемента середовища або інформаційного об'єкта, позбавленого екзистенційної вимоги відповідальності. За цих умов насильство над Іншим не потребує його онтологічного визнання як Іншого в повному сенсі, а кібербулінг постає як прояв неможливості зустрічі з Іншим як з екзистенційно значущою присутністю.

Додатково онтологічну специфіку кібербулінгу визначає децентрований характер агентності в інформаційно-цифровому просторі. Дія тут не належить єдиному суб'єкту, а розгортається в мережі взаємодії між користувачами, алгоритмами, архітектурою платформ, логікою видимості, повторюваності та масштабування контенту. Агентність стає розподіленою, а насильство – подієвим ефектом мережі, що виникає на перетині людських дій і технічних умов їх реалізації. В цьому сенсі кібербулінг є не стільки окремим вчинком,

скільки подією, яка формується в межах певної онтологічної конфігурації цифрового середовища.

В контексті цього викликає занепокоєння, м'яко кажучи, ситуація, коли цифрові технології стають засобами гіпертрофованого провокування насильства – Танатоса, як джерела деструктивності. Хоча сучасні форми онлайн-агресії – кібербулінг, мова ненависті, цифрові залежності чи масові маніпуляції – не можна зводити лише до дії інстинкту смерті, деякі з описаних Фрейдом механізмів (перенесення, ідентифікація, компенсація фрустрації) справді можуть допомагати пояснювати, чому цифрові простори інколи стають середовищем емоційної розрядки або непрямой агресії.

Мова ворожнечі, як складова кібербулінгу є однією з найбільш помітних сьогодні форм цього прояву, і завдяки своїй анонімності та швидкому поширенню у соціальних мережах набуває особливої ефективності. Користувачі, об'єднуючись у групи однодумців, можуть створювати замкнуті середовища, де деструктивна поведінка стає нормалізованою, а межі добра і зла розмиваються. При цьому мова ворожнечі не завжди прямо спрямована на насильство – вона може виступати як засіб самовираження або «захисту власної думки», проте навіть така форма може непомітно формувати колективну агресивну культуру [49].

Таким чином, мова ворожнечі в цифровому середовищі ілюструє конкретний механізм реалізації деструктивності інформаційно-цифрового простору, де символічне насильство стає мало помітним, але тривалим за своїми наслідками, і підкреслює розмиття меж між дією, наміром та відповідальністю.

Також, у сучасних соціально-філософських дослідженнях показано причинно-наслідкові зв'язки між комп'ютерними іграми та підвищенням рівня молодіжної агресії, що проявляється у формуванні кібербулінгу [140]. Ці технології створюють середовище, у якому насильство та агресивні дії стають повторюваними, структурно легітимізованими та менш помітними для суб'єкта. Циклічне відтворення сцен насильства та груба комунікація в

онлайн-ігрових чатах призводять до десенсибілізації, тобто втрати чутливості до болю, емоцій і страждань інших. Молоді користувачі привчаються до насильницьких моделей поведінки та адаптуються до норм, у яких агресія й цькування стають буденною практикою.

Онтологічно важливим є те, що віртуальні дії в іграх, такі як напади, катування чи вбивства персонажів, повторювані й розподілені у цифровому просторі, не мають кінцевої подієвої завершеності. Це сприяє формуванню моделей поведінки, у яких межі добра і зла розмиваються, а деструктивність стає частиною «нормального» способу взаємодії. Таким чином, комп'ютерні ігри функціонують як технологічне середовище, що актуалізує деструктивний потенціал цифрового буття, створюючи умови, в яких кібербулінг може проявлятися і закріплюватися в соціальних практиках молоді.

Ураховуючи багатогранну природу технологій, не дивно, що історія їхнього впливу на розвиток людської взаємодії є складною та неоднозначною: вони формують умови можливості дії, трансформують способи присутності, комунікації та відповідальності. Інтернет і соціальні мережі, які часто описують як «імперії модифікації поведінки», за останні роки кардинально змінили механізми поширення інформації та структуру соціальної взаємодії, створивши середовище, у якому деструктивний контент отримує особливу динаміку відтворення й закріплення.

Невід'ємною характеристикою інформаційно-цифрового простору є також транзитивність – стан постійного переходу й нестабільності, в якому фізична та віртуальна реальності переплітаються, а ідентичності, інституції та форми взаємодії зазнають безперервних трансформацій. Умови високої транзитивності означають, що самі структури соціалізації, відповідальності та нормативності втрачають сталість і передбачуваність. У такому середовищі кібербулінг може розглядатися як онтологічно можливий спосіб деструктивної комунікації, що виникає на тлі нестабільності норм, розмитості меж дії та відсутності чітко окресленого адресата відповідальності.

Таким чином, з онтологічної точки зору кібербулінг можна інтерпретувати як прояв напруження між реальним і віртуальним вимірами буття людини, де цифрові комунікації перестають бути лише інструментом взаємодії й набувають статусу самостійного соціального середовища зі своїми нормами, ієрархіями та формами панування. У цьому середовищі асиметрія сил реалізується не через фізичну перевагу, а через контроль над інформаційними потоками, репутаційними механізмами, увагою аудиторії та алгоритмічними структурами платформ. Таким чином, влада над іншим в кібербулінгу має символічний і мережевий характер, а її деструктивний потенціал часто є менш помітним, але тривалішим за наслідками.

Також важливо зазначити, що в онтологічній перспективі кібербулінг постає як індикатор структурних суперечностей сучасного суспільства високих технологій, у якому декларована відкритість і комунікативна свобода поєднуються з новими формами контролю, виключення та символічного насильства. Масовість і швидкість поширення інформації, характерні для цифрових платформ, перетворюють індивідуальний акт агресії на колективну практику, де відповідальність розмивається між численними учасниками – спостерігачами, коментаторами, алгоритмами та самим інформаційно-цифровим простором.

Виявлені онтологічні характеристики інформаційно-цифрового простору не вичерпують проблематику кібербулінгу, а лише задають її фундамент. Саме в межах цієї онтологічної конфігурації постає питання про людину, її досвід, відповідальність і способи буття, що й становить предмет подальшого антропологічного аналізу.

Філософсько-антропологічний аналіз дозволяє побачити в кібербулінгу багатогранність людської природи та міру її сучасної духовної та екзистенційної кризи (катастрофи). «Але чи можна зменшити наслідки таких викликів, нехтуючи природою та нормативною цінністю людини? Що насправді означає сьогодні бути людиною в просторі соціально-технологічної реальності?» – ставить запитання О. Ткаченко [70, с. 192-193]. І пропонує

звернутися до сучасних антропологічних розмірковувань, які, на відміну від традиційної антропології, позбавлені впевненості в усталеному образі людини.

За всезагальними сутністними вимірами особистості ми повинні завжди відчувати реальний, живий нерв людини – проблематичність її існування як істоти беззахисної й уразливої; чуттєвої й афектної. Зокрема, разом з представниками сучасної філософської антропології, ми акцентуємо увагу на проблемі неусуваної відкритості людини як щодо позитивних, так і негативних можливостей. Як зазначав В. Табачковський, «традиційно-оптимістичних розв'язань даної проблеми було два: а) зовнішня регуляція; б) розумна саморегуляція (як і, звісно, їх поєднання). Проте питання упирається в критерій розумності, а такожу здатність людську «підпорядковувати» свої діянню такому критерієві» [68, с. 138]. Переосмислюючи історію людства, український філософ, наголошує, що європейська самосвідомість (починаючи з Сократа) буквально надривалася, – намагаючись забезпечити добродійність індивіда його «ясним знанням» того, чим є добро, але з'ясувалося, що знаючи те, індивід здатен вчиняти з точністю до навпаки, часто «глибокого провалюючись у відносне озвіріння» [68]. Відтак, маємо ситуацію, за якої у будь-який момент життя у кожному із нас деструктивні наміри та вчинки змагаються з процесом гуманізації. А значить ми повинні рахуватися з тим, що людина є «sapiens-demens» (розумно-нерозумна, розумно-божевільна) істота [155].

Практично неможливо не стати і жертвою кібербулінгу. «Бути вразливим в суспільстві, яке невротично одержиме прагненням до ефективності, привабливості та поінформованості, – значить бути слабким, постати одночасно незахищеним і емоційним, відданим іншому і чуйним, оголеним і чутливим... » [48]. У праці «Гуманізм іншої людини», в розділі «Суб'єктивність і вразливість» [39] Е. Левінас акцентує увагу на відкритості людської суб'єктивності, розуміючи її не тільки як буттєвість, що відкривається, щоб явити себе, і не свідомість, яка відкривається на

присутність відкритої та ввіреної їй сутності. «Відкритість – це властива беззахисній шкірі вразливість для поранення та образи за межами всього того, що може явити себе, за межами всього того, що може об’явитися із буттєвості для осягнення і звеличування» [39]. Дійсно, наша суб’єктивність не може бути захищеною, і людина усвідомлює крихкість свого буття, яке тотально зазнає фізичного та душевного руйнування у будь-який період життя, особливо у найвідповідальніших екзистенційних ситуаціях.

У цифровому середовищі відкритість та вразливість людини перестають бути ситуативною характеристикою, пов’язаною з конкретними життєвими обставинами, і набувають рис постійного способу існування. Якщо у безпосередньому міжособистісному спілкуванні ці екзистенціали завжди співвіднесені з контекстом Зустрічі, тілесною присутністю та можливістю взаємного реагування, то в інформаційно-цифровому просторі вони виявляються структурно заданими самою формою технологічної комунікації. Людина постає як така, що перебуває у стані постійної доступності для погляду, оцінки, коментаря та інтерпретації з боку інших, часто невизначених і анонімних суб’єктів. За цих умов межі між приватним і публічним, внутрішнім і зовнішнім, захищеним і відкритим виявляються розмитими. Щодня ми взаємодіємо з величезною кількістю інформації, залишаючи за собою цифрові сліди – іноді непомітні, іноді дуже явні. Кожен наш пошук в інтернеті, відвідана вебсторінка або публікація в соціальних мережах залишають відбиток, який формує нашу присутність в інформаційно-цифровому просторі. Усе це має значення, навіть якщо ми не завжди усвідомлюємо, як і коли наш цифровий слід стає частиною глобальної інформаційної екосистеми.

У цьому сенсі можна говорити про феномен екзистенційної оголеності людини в цифровому просторі, де вразливість постає не як психологічна риса чи індивідуальна слабкість, а як онтологічна структура суб’єктивності. Саме ця структура робить можливим кібербулінг як форму насильства, що ґрунтується на постійній доступності Іншого для символічного поранення.

Людина не лише може стати об'єктом агресії, але й не має змоги остаточно вийти з простору її потенційної реалізації, оскільки цифрова присутність не має чітко окреслених часових і просторових меж.

Особливої уваги потребує розрив між афектом і відповідальністю, який у інформаційно-цифровому просторі набуває принципового характеру. Афективна реакція – роздратування, злість, заздрість, образа – виникає миттєво, тоді як відповідальність за наслідки дії виявляється відтермінованою або розпорошеною в часі й мережі взаємодій. Оскільки цифрова дія не прив'язана безпосередньо до тілесної присутності, вона позбавлена тих механізмів корекції, які у живому спілкуванні виконують погляд Іншого, його голос, емоційна реакція, можливість негайної відповіді. За таких умов почуття провини та сорому не актуалізуються або виявляються значно ослабленими. Агресія може здійснюватися без переживання себе як того, хто завдає шкоди, а кібербулінг постає як форма насильства без тілесної і моральної корекції, у якій суб'єкт дії залишається віддаленим від екзистенційних наслідків власних вчинків.

Важливим в розумінні кібербулінгу є ефект розгальмування, який засвідчує, що кіберпростір сприяє значному послабленню бар'єрів, які регулюють поведінку людини під час комунікації. Так Дж. Сулер, який вперше використав це поняття, зазначає: «щоденно користувачі Інтернету, а також лікарі та дослідники помічають, що люди говорять і роблять у кіберпросторі речі, які вони зазвичай не говорять і не роблять у реальному світі. Вони розслабляються, відчують себе менш стримано і висловлюються більш відкрито. Це явище настільки поширене, що для нього навіть з'явився термін: ефект розгальмовування в онлайні» [179]. Американський психолог виокремлює два, здавалося б, протилежні напрями дії цього ефекту. По-перше, люди діляться дуже особистими речами про себе, розкриваючи свої потаємні емоції, страхи, бажання або демонструючи незвичайні прояви доброти й щедрості. Сулер називає це природним розгальмовуванням [179].

Дійсно, спілкування у режимі онлайн стає порятунком для людей, які страждають від соціальної ізоляції, а соромливі та невпевнені в собі люди почуваються комфортніше в процесі самовираження в інтернеті. Однак не завжди розгальмування буває таким позитивним: ми стаємо свідками деструктивної поведінки. Йдеться про токсичне розгальмовування, яке «може бути просто сліпим катарсисом, безплідним примусом до повторення і задоволення неприємних потреб без жодного особистісного зростання» [179]. Також, зазначає О. Ткаченко, негативне розгальмування підсилюється широким розповсюдженням контркультурних та маргінальних феноменів і частковою їх включеністю у парадигму масової культури [70].

Філософсько-антропологічний аналіз кібербулінгу також вимагає врахування ролей, у межах яких людина може опинитися в інформаційно-цифровому просторі. Умовно можна виділити три позиції: жертви, агресора та спостерігача. Важливо, однак, що ці ролі не є фіксованими або взаємовиключними. Одна й та сама людина може послідовно або одночасно перебувати в різних позиціях, що ускладнює формування стабільної моральної ідентичності. Жертва виявляє радикальну вразливість суб'єктивності; агресор – ілюзію безкарності та дистанціювання від наслідків дії; спостерігач – форму мовчазної співучасті, в якій насильство нормалізується через відсутність реакції. Легкість переходу між цими ролями сприяє розмиванню меж відповідальності та знижує чутливість до самого факту агресії як моральної події.

Окремим антропологічним аспектом кібербулінгу є деформація емпатійного переживання, яке передбачає зустріч із Іншим як тілесно й екзистенційно присутньою істотою — з обличчям, голосом, мімікою, інтонацією. У цифровій комунікації Інший редукується до знаку, повідомлення, зображення або нікнейму, що ускладнює або унеможлиблює повноцінне переживання його страждання. За таких умов кібербулінг можливий як насильство без зустрічі, агресія без співпереживання, дія без морального резонансу. Людина взаємодіє не з Іншим як суб'єктом, а з

інформаційним образом, що полегшує дистанціювання і знижує етичну напругу ситуації.

У ширшій перспективі кібербулінг може бути осмислений як антропологічний тест на межі гуманізації людини в інформаційно-цифрову епоху. Йдеться не про деградацію людської природи, а про втрату тих механізмів самостримування, які історично формувалися в історії людства. Гуманність у цифровому просторі виявляється ситуаційною, а моральність – фрагментарною та залежною від контексту, платформи, аудиторії.

Таким чином, філософсько-антропологічний аналіз показує, що кібербулінг не є випадковим відхиленням або індивідуальною патологією, а симптомом глибших трансформацій способів людського буття. Якщо вразливість та відкритість суб'єктивності має онтологічний характер, деструктивність є антропологічно можливою, а відповідальність у цифровому середовищі розмивається, то постає необхідність переосмислення етичних засад людської взаємодії. Саме це відкриває простір для подальшого філософсько-етичного аналізу феномену кібербулінгу.

Філософсько-етичний аналіз кібербулінгу зосереджується не лише на оцінці окремих дій як «добродійних» чи «злих», а передусім на трансформації самих умов моральної відповідальності в інформаційно-цифровому просторі. Якщо в традиційній етиці моральна дія передбачала відносну єдність суб'єкта, вчинку та наслідків, то в цифровому середовищі ця єдність виявляється порушеною. Кібербулінг постає як форма деструктивної поведінки, що здійснюється в умовах розриву між наміром і відповідальністю, між дією та її етичним осмисленням. Не випадково сучасні дослідження кібербулінгу дедалі частіше виходять за межі суто психологічного або соціологічного аналізу та звертаються до філософсько-етичних засад осмислення цього явища. Показовим у цьому контексті є дослідження Т. Гаррісона [127], у якому кібербулінг розглядається як моральна проблема, що виявляє обмеженість класичних нормативних підходів в умовах інформаційно-цифрового простору. «З моменту публікації впливової статті Е. Анскомб “Сучасна моральна

філософія” (1958) та книги А. Макінтайра “Після чесноти” (1981) зростає усвідомлення етики чеснот як серйозного морального суперника деонтологічних та утилітарних теорій», – зазначає Гаррісон [127]. На основі глибинних групових інтерв’ю з підлітками віком 11–14 років дослідник показує, що цифрове середовище принципово змінює спосіб морального сприйняття дії. Учасники дослідження не заперечували шкідливого характеру кібербулінгу, проте часто не пов’язували власні онлайн-вчинки з чіткими моральними заборонами або обов’язками. Це, за спостереженням Гаррісона, пов’язано з відсутністю відчутних правил, зовнішнього контролю та персоніфікованої відповідальності в цифровому середовищі. Один із респондентів узагальнює цю установку так: «Я не знаю нікого, хто дотримується правил в Інтернеті, я навіть не знаю, де вони існують» [127, с. 278]. Відсутність будь-якої «центральної влади» чи «ієрархії», яка контролює Інтернет, сприяла переконанню, що в кіберпросторі немає правил, і, схоже, саме таке відчуття свободи робить Інтернет таким привабливим для багатьох молодих людей. Дослідження показали, що таке посилене відчуття свободи (і, як наслідок, відсутність правил) також робить кібербулінг та подібні зловживання більш імовірними. Можливість анонімних дій у кіберпросторі також ставить під сумнів деонтологічні лінії морального мислення, оскільки ускладнює як встановлення правил, так і відстеження їх дотримання.

Однією з ключових етичних проблем кібербулінгу є знеособлення Іншого. У класичних етичних концепціях – від християнської моралі до кантівської етики та філософії діалогу – Інший постає як носій безумовної гідності, який не може бути зведений до засобу чи об’єкта маніпуляції. У цифровому ж середовищі Інший часто редукується до функціонального образу: профілю, коментаря, аватара або інформаційного приводу. За таких умов порушується базовий етичний принцип визнання Іншого як морального суб’єкта, а агресія втрачає свій статус очевидного морального зла, перетворюючись на «допустиму» форму комунікації або самовираження. Також можливість приховати свою ідентичність знижує відчуття особистої

причетності до завданої шкоди та послаблює моральні стримувальні механізми. Цей стан, сучасні дослідники характеризують як специфічну форму моральної дистанції, за якої суб'єкт не відчуває себе безпосереднім агентом шкоди. За результатами свого дослідження, Т. Гаррісон зазначає, що учасники відчували різницю між відкритим цькуванням (скажімо) на дитячому майданчику та анонімним цькуванням через Інтернет. Вони змальовували Інтернет як «маску», «костюм», які цькувачі одягають, щоб їх не викрили. Один учасник заявив: «Я думаю, що кібербулінг схожий на боягузів, вони ховаються у своїх панцирах, якими є Інтернет» [127]. Учасники дослідження вважали, що анонімні дії роблять людей більш схильними робити те, чого вони зазвичай не роблять офлайн, оскільки при особистому булінгу часто спостерігається більш очевидна різниця у силі, зазвичай коли сильніший кривдник мучить слабшу жертву, тоді як при кібербулінгу сила також полягає в анонімності.

Етично проблематичним є й феномен колективної безвідповідальності, характерний для цифрових платформ. Кібербулінг рідко є актом виключно одного суб'єкта: він підтримується лайками, репостами, коментарями, мовчазною присутністю спостерігачів і алгоритмічними механізмами поширення контенту. У цій ситуації кожен окремий учасник може сприймати свою роль як незначну або нейтральну, тоді як сукупний ефект набуває форм системного насильства. Таким чином, етична відповідальність розпорошується, а зло набуває «банального» характеру, здійснюючись не через радикальну жорстокість, а через серійність дрібних дій.

Особливої уваги потребує етична амбівалентність свободи в цифровому середовищі. Інформаційно-цифровий простір часто постає як простір максимальної свободи висловлювання, де будь-які обмеження сприймаються як загроза автономії особистості. Однак у випадку кібербулінгу свобода слова трансформується на свободу завдавати шкоди без негайних санкцій. З етичної точки зору це виявляє фундаментальне напруження між негативною свободою та позитивною свободою як відповідальністю за іншого.

Важливим етичним аспектом є також нормалізація агресії як комунікативної стратегії. У цифрових середовищах, де конфліктність, іронія, приниження або мова ворожнечі часто винагороджуються увагою аудиторії, деструктивна поведінка поступово втрачає статус морального відхилення. Вона починає сприйматися як «звичайний стиль спілкування», частина ігрової або конкурентної логіки платформи, що підриває самі основи етичного судження.

Філософсько-етичний вимір кібербулінгу також виявляє кризу емпатії як моральної здатності, яка у цифровому середовищі системно послаблюється через відсутність безпосереднього контакту зі стражданням, фрагментацію уваги та домінування швидких реакцій над рефлексією. Так, деякі учасники дослідження, яке провів Гаррісон формулювали це так: «Тому що ти не бачиш людей, ти не думаєш про їхній біль» [127, с. 8]. Кібербулінг у цьому сенсі постає як форма етичної «короткозорості», за якої моральна оцінка поступається імпульсивності, а співпереживання – ефекту видовищності.

У ширшому нормативному контексті кібербулінг можна розглядати як симптом незавершеності етичної адаптації людства до інформаційно-цифрової реальності. Технологічний розвиток значно випередив формування нових етичних норм, здатних регулювати поведінку в умовах розподіленої агентності, анонімності та масштабованості дії. У цьому сенсі проблема кібербулінгу не зводиться до індивідуальної моральної неспроможності, а вказує на необхідність переосмислення етики відповідальності, співприсутності та поваги до гідності Іншого в цифрову епоху.

У дослідженнях, присвячених деструктивній поведінці особистості в інформаційно-цифровому просторі, дедалі частіше обґрунтовується евристична цінність етики чеснот як більш адекватної теоретичної рамки. Зокрема, на думку Гаррісона, ця парадигма є особливо релевантною для осмислення поведінки молодих користувачів мережі Інтернет, оскільки вона орієнтує їх на самостійне прийняття зважених рішень у ситуаціях моральної невизначеності. На відміну від деонтологічного підходу, що спирається на

раціональні принципи та категоричні норми, етика чеснот передбачає формування здатності до морального судження на основі власного досвіду, а також емоційно-чуттєвих реакцій суб'єкта [127].

Такий філософський підхід до моралі, який фокусується не стільки на правилах чи наслідках дій, скільки на розвитку позитивних рис характеру людини: справедливості, мудрості, відповідальності, співчутті актуалізує філософсько-освітній дискурс феномену кібербулінгу. Сучасне суспільство, маючи захист від деструктивних тенденцій в системі освіти, як потенційної умови окультурення людини, ігнорує таку можливість. Із європейської системи освіти принципово вилючається духовний компонент; вона дає тільки знання, які потрібні для формування виконавця, службовця, працівника. Але ми переконані, що вихід із сучасної духовної кризи, однією із ознак якої є зростання індивідуальної та соціальної деструктивності, можливий лише через оновлення педагогіки на засадах філософії, через повернення до глибинних смислів освіти як духовного діяння.

Але це вже тема іншої серйозної розмови, до якої ми повернемося в наступному розділі, коли будемо розмірковувати про шляхи профілактики деструктивної поведінки особистості в інформаційно-цифровому просторі.

2.2. Руйнівний характер цифрової залежності

Динамічний розвиток інформаційно-комунікативних технологій, а також інші радикальні зміни в культурному та соціальному досвіді людства призводять до формування нових форм деструктивної поведінки, зокрема, інтернет-залежності⁸. В науковій літературі синонімами поняття «інтернет-залежність», особливо в психологічних довідниках, є інтернет-адикція, нетаголізм, інтернет-поведінкова залежність, патологічне застосування Інтернету, фаббінг та ін. Попри розмаїття назв, фахівці доволі однотайні у

⁸ Основними синонімами поняття «інтернет-залежність», особливо в психологічних довідниках, є інтернет-адикція, нетаголізм, інтернет-поведінкова залежність, патологічне застосування Інтернету.

визначенні поведінкових характеристик, що можуть бути віднесені до цього феномену (або синдрому). Вони, зокрема, звертають увагу на такі особливості: нездатність та активне небажання відволіктися бодай на короткий час від перебування в Інтернеті, а тим паче – припинити роботу; злість та роздратування, що виникають під час вимушених перерв, нав'язливі роздуми про Інтернет у такі періоди; прагнення проводити в мережі дедалі довші проміжки часу та нездатність спланувати час завершення конкретного сеансу. Також спостерігається бажання витратити на забезпечення доступу до Інтернету все більше коштів, не зупиняючись перед використанням заощаджень для інших цілей; готовність брехати друзям і родині, применшуючи тривалість і частоту перебування в мережі; схильність забувати під час користування Інтернетом про домашні справи, навчання чи службові обов'язки, важливі особисті та ділові зустрічі, нехтуючи заняттями або кар'єрою. Характерними є прагнення та здатність позбутися на час перебування в мережі попередніх почуттів провини чи безпорадності, станів тривоги або депресії, набуття відчуття емоційного піднесення та своєрідної ейфорії; небажання сприймати критику такого способу життя з боку інших; готовність миритися з конфліктами в сім'ї, втратою друзів і кола спілкування через поглинання віртуальною діяльністю. Окрім того, фіксується нехтування власним здоров'ям і, зокрема, різке скорочення тривалості сну через систематичне перебування в Інтернеті в нічний час; уникнення фізичної активності або прагнення скоротити її, що виправдовується необхідністю виконання термінової роботи, пов'язаної з використанням Інтернету; готовність задовольнятися випадковою та одноманітною їжею, що споживається нерегулярно і без відриву від комп'ютера та ін.

Феномен залежності від Інтернету став предметом інтегративних міждисциплінарних досліджень авторами яких є: Е. Акбаш [95], С. Аршинов [2], Ю. Асеева [3], Н. Дарабі [113], С. Еврен [116], О. Максим [41], Е. Парк [159], О. Петрунько [51], Т. Пода [54], О. Сілаєва [51], Х. Турецька [73], К. Янг [193] та багато інших. Потрібно зазначити, що, по-перше, більша частина

досліджень проводиться в межах психологічних та медичних сферах знання. По-друге, існує проблема концептуалізації феномену інтернет-залежності. Так, частина західних і українських науковців визначають його як хворобу, обґрунтовуючи по аналогії з подібністю до патопсихологічного механізму виникнення залежності від хімічних речовин, розладу потягів або нав'язливих станів. На нашу думку, така паралель не є безпідставною, адже «коріння цього феномена сягають глибоко у соціокультурну тканину європейської історії – у ті часи, коли адиктивні речовини ще не були визначені як «проблемні», а натомість їх вживання вважались ознакою вишуканості, гедонізму чи навіть релігійного досвіду [2, с. 64]. В такому предметному полі інтернет-залежність постає як розлад поведінки, що супроводжується втратою самоконтролю, деструкцією соціальних зав'язків і особистісною деградацією, має переважно негативну конотацію та розглядається як проблема, що потребує корекції або лікування.

Однак у межах філософського погляду на проблему виникає потреба в дещо іншому розгляді інтернет-залежності – як феномену, що виявляє сутнісні процеси взаємодії особистості із соціальною реальністю та особливостями інформаційно-цифрового простору та репрезентує складний соціокультурний і екзистенційний досвід. В першому розділі ми акцентували увагу на соціальній концепції деструктивності, яка не є просто результатом внутрішньої слабкості індивіда або його паталогій, а є симптомом кризового стану суспільства, яке пригнічує творчі сили особистості, втягуючи її в стан апатії, страху й відчуження. У такому суспільстві інтернет-залежність може здаватися єдиним шляхом до тимчасового виходу з безнадійності та самотності. Ще раз пригадаємо Е. Фромма, який писав, що людина, яка не здатна реалізувати себе у творчості, в любові, в солідарності, – шукає виходу у руйнуванні... Деструктивність – це викривлена відповідь на неможливість бути повноцінною особистістю [118]. «Тому, якщо розглядати адикцію в межах фроммівської концепції, вона постає як глибоко амбівалентне явище: з

одного боку – це втеча від нестерпної реальності, з іншого – несвідома спроба повернути собі відчуття справжності, бодай через біль» [2, с. 65].

Продуктивним методологічним інструментарієм в контексті феномена інтернет-залежності постають дослідження Ж. Батая, який розумів залежність як спосіб скасування інструментального «Я», занурення в збудження, самозабуття (екстаз), де суб'єкт переживає не себе як сталу тотожність, а як процес розпаду й відкриття. Мовиться про своєрідну форму екзистенційного подолання, де руйнування і самозабуття ведуть до нового розуміння життя. Ж. Батай ґрунтовно описує стани, у якому «Я» перестає бути автономним суб'єктом і зливається з тим, що зазвичай перебуває поза сенсом, поза порядком речей [102]. Отже, Ж. Батай напряду не писав про онлайн-залежність, так як жив до її виникнення, але його ідеї про трансгресії, «внутрішній досвід», гетерології (вивченні «інакшості») можуть бути застосовані для аналізу сучасних залежностей, включаючи цифрову. Доречно наголосити, що Ж. Батай розглядав залежність не як слабкість, а як шлях до подолання обмеженості розуму, буденності та до занурення в інтенсивність буття через «тріх», «ніщо» і «неможливість» [102].

Здійснивши критичний аналіз існуючих досліджень деструктивної інтернет-активності і, зокрема, Кімберлі Янг⁹, українські дослідники Т. Пода [54], О. Петрунько, О. Сілаєва [51], акцентують увагу на таких його видах: 1) інтернет-залежність (нав'язливе бажання підключатися до інтернету і хвороблива нездатність вчасно відключитися від нього); 2) комп'ютерна, або цифрова залежність (залежність від роботи з комп'ютером), за якої людині абсолютно байдуже, яку роботу виконувати – гратися в ігри, програмувати, слухати музику); 3) ігрова залежність, або геймінг (форма психологічної залежності, що виявляється в нав'язливому захопленні комп'ютерними

⁹ У 1994 році доктор психології Піттсбурзького університету Кімберлі Янг розробила та розмістила на вебсайті спеціальний тест-опитувальник, у якому взяли участь 500 осіб. Результати тесту виявилися приголомшливими: 400 осіб виявилися інтернет-залежними».

іграми); 4) комунікативна залежність, або залежність від соціальних мереж (пристрасть до віртуального спілкування в чатах, форумах, інтернет-конференціях, постійне листування, спілкування з великою кількістю віртуальних знайомих та друзів тощо); 5) кіберсексуальна залежність (численні інтимні знайомства в мережі, в т. ч. і нерозбірливі й ризиковані, пристрасть до порносайтів тощо); 6) компульсивна інтернет-навігація, або нав'язливий веб-серфінг (численні подорожі в мережі, пошук будь-якої інформації, безглуздий перехід по посиланнях від однієї сторінки до іншої).

Як зазначає О. Максим [41], особливо помітний вплив інтернет-залежності на ціннісні орієнтації підлітків, що зумовлено появою особистісних деформацій. При цьому на передній план виступає спрямованість на занурення у віртуальну реальність, тоді як стосунки з близькими людьми, орієнтація на професійний ріст, навчання тощо стають для особистості другорядними, а з розвитком адикції – взагалі неважливими [41, с. 113]. Проведене українською науковицею дослідження показало, що «у підлітків з інтернет-залежністю спостерігається спотворення в структурі і змісті смисловиттєвих орієнтацій. Для них характерна менша зв'язність світоглядних структур, їх мозаїчність, низька свідомість життя, викривлення і недостатня сформованість ієрархії цінностей» [41, с. 114]. Також було виявлено, що інтернет-залежні підлітки характеризуються гедоністичної установкою, що відноситься до сьогоденного дня, будучи при цьому розчарованими в результативності минулого періоду життя. Підкреслюючи ціннісно-антропологічний вимір цифрової залежності, зазначимо, що віртуальний простір не лише відкриває нові можливості для комунікації, а й породжує антицінності, які змінюють світогляд особистості та деформують соціальні і моральні орієнтири. У підлітковому віці це проявляється у втраті ієрархії життєвих смислів: автентичні цінності, такі як сім'я, навчання, особистісний розвиток, поступаються місцем поведінковим паттернам, стимульованим цифровою активністю. Віртуальний світ стає домінуючим у структурі життєвих пріоритетів, що супроводжується спотворенням базових

уявлень про сенс життя та соціальні відносини. Таким чином, інтернет-залежність у своїх глибинних ефектах не лише порушує режим життя, а й віддзеркалює кризу ціннісної орієнтації, що має глибоке соціокультурне та екзистенційне значення.

Відеоігри вважаються найбільш адиктивним типом використання Інтернету. У наукових дослідженнях запроваджено поняття «комп'ютерні адикти» на позначення осіб, які тривалий і регулярний час перебувають під впливом віртуального світу комп'ютерних ігор та відчують до них патологічний потяг, що зрештою призводить до психосоціальної депривації. Подібні відхилення було виявлено у геймерів, які щодня проводять за комп'ютером по вісімнадцять годин. У таких випадках у комп'ютерного адикта можуть розвинутися напади панічного страху, загальна депресія, суїцидальні спроби.

Сучасні дослідження засвідчують, що ігрова залежність стає підґрунтям для деструктивного розвитку особистості, що виявляється у відчуженні людини від близьких, втраті інтересу до живого спілкування та реальності. Пристрасть до гри слугує засобом втечі від серйозних соціальних проблем.

Геймінг дедалі частіше розглядається не лише як клінічний або психологічний феномен, а як складна форма поведінкової адикції, що має значний соціокультурний та екзистенційний вимір. Зокрема, у дослідженні Дж. Еврен та його колег [116] показано, що вираженість інтернет-ігрового розладу статистично значуще корелює з рівнем депресивних симптомів, фізичної агресивності та алекситимії. Автори наголошують, що окремі компоненти алекситимії – труднощі у розпізнаванні власних емоцій та зовнішньо орієнтований стиль мислення – виступають предикторами формування залежної ігрової поведінки, тоді як участь у грі набуває функції компенсаторного механізму емоційної регуляції для осіб із порушеннями емоційної сфери [116]. Таким чином, ігрова адикція виявляє не лише поведінкові, але й глибинні емоційні розлади – втрату здатності усвідомлювати та автентично переживати власні почуття.

Інший, взаємодоповнюючий аспект проблеми репрезентовано у статті Н. Дарабі [113], в якій обґрунтовано зв'язок інтернет-ігрової залежності з агресивністю та симптомами синдрому дефіциту уваги і гіперактивності (ADHD). Особливо вразливими є люди з уже наявними тенденціями до агресивності: участь у насильницьких іграх може виконувати для них функцію компенсації фрустрації або емоційної напруги, водночас підвищуючи ймовірність розвитку залежності від гри. Підвищена імпульсивність, дефіцит самоконтролю та орієнтація на негайну винагороду істотно підвищують ризик адиктивної залученості до онлайн-ігор. Особливу роль відіграють ігри з насильницьким контентом, що сприяють закріпленню агресивних когнітивних установок і поведінкових патернів, посилюючи руйнівні тенденції в структурі особистості [113]. Отже, ігрова залежність постає не як випадковий збіг обставин, а як наслідок поєднання емоційних порушень, імпульсивності та агресивних схильностей. Все частіше з різних куточків світу приходять повідомлення про трагедії, пов'язанні з колумбайном. Мовиться про феномен, суть якого полягає в тому, що під впливом сучасної масової культури (фільмів жахів, бойовиків, комп'ютерних ігор – «шутерів» тощо) у молоді формуються деструктивні поведінкові установки, що призводять до влаштування кривавих розправ у місцях масового скупчення людей.

Варто підкреслити, що в інформаційно-цифровому просторі відбувається поетизація гріха, нівелювання табу на вбивство, нав'язування хибного вибору між соціально схвалюваним і несхвалюваним, підсвідоме закарбування динамічних образів вбивств (найчастіше символічних) як універсального способу вирішення проблем.

Частина молодих людей після комп'ютерних ігор і перегляду фільмів зберігає самоконтроль і не виявляє агресії. Інші ж стають вразливими: з ними легко налагодити контакт, можна навіть на несвідомому рівні «підселити» до них сторонню сутність (як внутрішнього порадирика чи своєрідного наставника) і дистанційно, наприклад через «Синього кита», впровадити

деструктивний набір психоустановок. Це формує агресивну поведінку і дає підстави констатувати керованість цього процесу.

В багатьох останніх публікаціях зафіксована тенденція до зниження віку, в якому діти стають залежними від відеоігор. Дослідники занепокоєні тим, що цифрові ігри, в яких присутня стрілянина, вбивства та бійки, а також поширені поняття перемоги, програшу та винагороди, можуть призвести до реальної агресії у дітей. «Ця агресія може бути викликана почуттям конкуренції або розчарування, що виникає через насильницькі комп'ютерні ігри. Підлітки більш амбітні, особливо в насильницьких іграх, заснованих на виграші та програші, і це може призвести до того, що вони стануть більш злими та агресивними» [95, с. 110].

Однією з найбільш небезпечних форм інтернет-залежності є лудоманія, або патологічна залежність від азартних ігор. Науковці підкреслюють, що сучасна медицина офіційно надає ігровій залежності статус захворювання: Всесвітня організація охорони здоров'я включила «патологічний потяг до азартних ігор» до Міжнародної класифікації хвороб (МКБ-11) як розлад, що характеризується втратою контролю над грою, зростанням її пріоритету над іншими видами діяльності та продовженням гри попри негативні наслідки [192]. За даними соціологічного опитування, проведеного у 2024 році, приблизно 8,5 % українців віком від 18 років зізналися, що грали в онлайн-казино або робили ставки на спорт, а 27 % респондентів особисто знають людей із проблемами залежності від азартних ігор – що свідчить про значну присутність цього явища в суспільстві та потенційні ризики для молоді й дорослих [94]. Деструктивність лудоманії проявляється у поступовому звуженні життєвих цінностей: азартна гра витісняє навчання, працю, родинні та дружні зв'язки, призводить до матеріальних втрат, порушення режиму сну та харчування, а також до психологічної напруженості та депресивних станів. В окремих випадках тривала участь у азартних комп'ютерних іграх пов'язана з серйозними психосоціальними ризиками, що дозволяє говорити про лудоманію як про проблему не лише індивідуального, а й суспільного рівня.

У контексті філософського аналізу результати багатьох психологічних досліджень дозволяють інтерпретувати інтернет-ігрову залежність як форму деструктивної поведінки, що виявляє глибші кризи суб'єктивності сучасної людини. Порушення емоційної рефлексії (алекситимія), розлад саморегуляції та втеча у віртуальний простір можна розуміти як прояви екзистенційної фрустрації, втрати цілісності та ослаблення здатності до автентичного самоздійснення. Залежність від гри у такому вимірі стає не просто поведінковим розладом, а симптомом глибинної невідповідності між внутрішнім світом особистості та соціально-культурними умовами її існування. Віртуальна реальність у цьому разі виконує компенсаторну функцію, дозволяючи суб'єкту тимчасово подолати відчуження, тривогу та почуття безсилля, однак така компенсація має деструктивний характер, оскільки підсилює втрату контролю над власним життям і порушує здатність до відповідальної дії у реальному соціальному просторі. В людей, «які довго перебувають у віртуальному світі, розвивається психосоціальна депривація, що може призвести не лише до нападів панічного страху та загальної депресії, а й до суїцидальних спроб. Інтернет-залежність є підставою для деструктивного розвитку особистості, що виражається у віддаленні людини від близьких, втраті інтересу до живого спілкування та реальності» [41, с. 111].

З огляду на це, ігрова залежність може бути осмислена як феномен, що поєднує клінічні, психологічні та філософсько-антропологічні виміри. Така залежність свідчить про кризу самості, порушення емоційної та моральної автономії суб'єкта й про трансформацію механізмів залучення людини у соціальну реальність. Такий підхід відкриває можливість розглядати адикцію не лише як об'єкт терапевтичного втручання, але і як важливий індикатор суперечностей сучасної культури, що формує нові моделі деструктивної поведінки.

Специфічною формою залежної поведінки, пов'язаною з використанням смартфонів та інших мобільних пристроїв, є фаббінг, що проявляється як звичка постійно відволікатися на телефон під час безпосередньої взаємодії з

іншими людьми. У науковій літературі фоббінг розглядається як похідна форма поведінкової адикції, зумовлена залежністю від смартфона, соціальних мереж та інтернет-контенту, і водночас як соціальна практика, що трансформує характер міжособистісної комунікації. Доведено, що фоббінг корелює зі зростанням рівня тривожності, депресивної симптоматики, соціальної ізоляції та зниженням задоволеності стосунками, а також виступає медіатором між залежністю від мобільних технологій та погіршенням психосоціального благополуччя. У підлітковому та юнацькому віці ця форма поведінки поєднується з іншими видами цифрових залежностей, посилюючи ризики девіантної медіазалученості. Деструктивність фоббінгу полягає не лише у формуванні залежної поведінки, але й у систематичному зниженні якості соціальної взаємодії, руйнуванні психологічної присутності співрозмовника та фрагментації соціальних зв'язків. Під час вивчення гендерних особливостей проявів фоббінгу в підлітковому та юнацькому віці дослідниками було виявлено, що серед хлопців-підлітків (15-17 років) 36,51% респондентів чоловічої статі є залежними, тоді як серед респонденток жіночої статі – 44,87%. Серед юнаків (18-21 рік) – 25,9%, а серед дівчат – 31,91%. Було відзначено гендерні відмінності у проявах залежності, причому результати показали, що серед хлопців віком 15-17 років найбільш виражена комп'ютерна залежність; серед юнаків віком 18-21 рік – інтернет-залежність; серед дівчат віком 15-17 років – кіберкомунікаційна залежність; а серед дівчат віком 18-21 рік – селфіт. Найменш виражені серед хлопців селфіт та кіберкомунікаційна залежність, тоді як серед дівчат – комп'ютерна залежність. Тому хлопці більше залучені до комп'ютерної, інтернет- та ігрової залежності, що може бути пов'язано з популярністю онлайн-відеоігор, що вимагають різних технічних функцій пристроїв. Дівчата активніше використовують кіберпростір для спілкування та самопрезентації [126, с. 131].

Таким чином, в межах нашого дослідження інтернет-залежність та її різноманітні форми становлять інтерес як культурно-антропологічного феномена, зумовленого розвитком сучасних культурних практик (від техніко-

технологічних до духовно-моральних), які формують сприйняття та впливають на фізичний, психологічний, духовний стан людини. І по великому рахунку міра залежності визначається не кількістю проведеного в інформаційно-цифровому просторі часу, а сумою втрат в реальному житті людини [192].

Завершуючи, необхідно актуалізувати роль інтернет-моралі, яка може слугувати ключовим посередником між інтернет-адикції та кібербулінгом серед підлітків. Сучасні емпіричні розвідки підтверджують цю гіпотезу, розкриваючи механізми внутрішньої регуляції. Зокрема, дослідження К. Лю та співавторів [143] засвідчують, що інтернет-залежність посилює схильність до кібербулінгу саме через механізм морального розмежування (*moral disengagement*). Тобто надмірне занурення в мережу сприяє ситуативному «відключенню» моральних стандартів, що дозволяє виправдовувати агресію.

Водночас, як зазначають С. Ванг та С. Нгаї [191], цей процес тісно пов'язаний із рівнем емпатії: дефіцит співпереживання у поєднанні з моральним відчуженням стає каталізатором деструктивних дій. Проте, на відміну від зовнішніх факторів, таких як батьківський контроль чи вплив однолітків, саме сформована інтернет-етика (*Internet ethics*) відіграє вирішальну захисну роль. Згідно з висновками С. Парка та С. Бає [159], високий рівень інтернет-етики здатний розірвати порочне коло насильства, суттєво послаблюючи зв'язок між віктимізацією (пережитим досвідом жертви) та подальшою агресією.

Отже, інтернет-мораль відображає внутрішні переконання підлітків про правильне та неправильне в кіберпросторі, пропонуючи особливу перспективу для пояснення того, як проблемне використання Інтернету трансформується (або, навпаки, не трансформується) в агресивну поведінку.

Узагальнюючи результати досліджень інтернет-залежності як форми деструктивної поведінки, варто зазначити, що поряд із ситуативними та середовищними чинниками дедалі більшої уваги набуває особистісний вимір цього феномену. Зокрема, Т. Міттал, А. Варшей [154] встановили, що рівень

емоційного інтелекту або не має статистично значущого зв'язку з інтернет-залежністю, або ж цей зв'язок є незначним. Натомість саме нарцисичні риси особистості демонструють помірну позитивну кореляцію з аддиктивним використанням мережі. Це дає підставу розглядати інтернет-залежність не лише як поведінкове явище, а як спосіб підтримання ідеалізованого образу «Я» у цифровому середовищі.

Таким чином, нарцисична орієнтація на зовнішнє визнання, демонстративну самопрезентацію та символічний контроль над образом себе в онлайн-просторі постає важливим антропологічним підґрунтям формування практик залежності від кіберпростору. Саме це спонукає звернутися до ширшої проблематики цифрового нарцисизму як специфічної деформації саморепрезентації особистості, що стає центральною у наступному параграфі.

2.3. Цифровий нарцисизм і деформація саморепрезентації особистості

Упродовж останніх років науковий інтерес до феномену цифрового нарцисизму стрімко зріс, що зумовлено як глобальним поширенням соціальних медіа, так і дедалі очевиднішими деструктивними наслідками надмірної самопрезентативної поведінки в онлайн-середовищі для психічного здоров'я особистості та якості міжособистісних стосунків. Не випадково «проблема симулятивного інобуття людини у віртуально-інформаційному вимірі, а також аспект самовизначення людської самості у безмежній і динамічній системі комунікацій неодноразово набували не тільки онтологічної, але й логічної, феноменологічної, антропологічної, психологічної актуальності...» [42]. Саме в цьому контексті, на нашу думку, цифровий нарцисизм стає однією з найбільш показових форм кризи суб'єктності в умовах інформаційно-цифрового суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчив, що проблема цифрового нарцисизму та його деструктивних проявів переважно перебуває на перетині кількох наукових дисциплін – психології особистості, соціальної психології, медіапсихології та інформаційних наук. Одним із ключових

напрямів психологічних досліджень є вивчення взаємозв'язку між нарцисичними рисами особистості та проблематичним використанням соціальних мереж [107]. Деструктивні наслідки цифрового нарцисизму для психічного здоров'я досліджуються у роботах А. Мафтей та А.-М. Петреушану [145], які встановили значущі кореляції між нарцисизмом, стресом, залежністю від соціальних мереж та номофобією. Важливим теоретичним внеском сучасної науки є розмежування двох видів нарцисизму – грандіозного та вразливого, – яке набуло особливого значення в аналізі поведінки в цифровому просторі [153; 130]. Зокрема, одне із досліджень українських психологів виявило, що «високі показники прихованого нарцисизму впливають на прояви таких особистісних диспозицій, як невротичність, депресивність, дратівливість, сором'язливість, емоційна лабільність та схильність до самотності....» [84, с. 19].

Проте системних досліджень, які б охоплювали різні виміри деструктивності цифрового нарцисизму – від індивідуально-психологічного до соціального та культурного – досі бракує.

Спробуємо концептуалізувати деструктивні прояви цифрового нарцисизму як специфічний антропологічний феномен сучасності, що реалізується через самооб'єктивацію, маніпулятивну комунікацію, тролінг та формування квазікультів особистості в мережевому середовищі.

Ми усвідомлюємо, що заходимо на досить крихку поверхню розуміння людської поведінки. Це мабуть, і є той випадок, коли необхідно дуже обережно і тактовно аналізувати деструктивність. Навіть готові прийняти критичну оцінку стосовно виокремлення нами феномену нарцисизму як форми деструктивної поведінки. В цьому контексті пригадуються слова Г. Маркузе в далекі 60-ті роки, в яких відображено образ міфічного Нарциса як досить привабливу антитезу капіталістичному суспільному устрою. Філософ писав, що не аскетизм і себелюбство забарвлюють образи Нарциса... Його життя – це краса й споглядання. Ці образи вказують на естетичний вимір як джерело та основу їх принципу реальності [147].

Визнаючи цю сторону нарцисизму, Г. Розенфельд усвідомлює також необхідність аналізу агресії та деструктивності, а також того, яким особливим чином вони включені в життя нарцисичного індивідуума [165, с. 107]. А в 1979 році К. Леш написав книгу «Культура нарцисизму: американське життя в епоху згасання очікувань» [142], яка швидко стала бестселером. З того часу кардинально змінилися форми людського існування, а ми стали свідками нової реальності – інформаційно-цифрового суспільства. Практично у всьому відбулися трансформації, окрім основних висновків американського історика – критика масового суспільства, який зазначав, що нового нарциса переслідують не почуття провини, а тривога. Він відчуває в собі перевагу над оточуючими та обдарованість, і одночасно власну спустошеність та нікчемність. Дерезалізація – один з його симптомів, адже економічна реальність далеко відійшла від можливостей розуміння буденного інтелекту. Тому він завжди перебуває в невизначеності та амбівалентності. Зовнішньо розслаблений і толерантний, він в той же час позбавлений відчуття безпеки, сприймаючи кожного як противника [142].

Дійсно, коли ми зустрічаємось з надмірною пихатістю нарцисичної особистості, потрібно побачити не гординю, а глибокий та ірраціональний страх перед своєю нікчемністю. Головна мета справжнього нарциса – самоствердитись за рахунок інших. Як написав після масового вбивства в Політехнічному університеті штату Віргінія в 2007 році журналіст Д. Вон Дреле: «тільки нарцис міг вирішити, що його відчуженість має бути підкреслена кров'ю чужих людей» [189].

Дж. Твенг і В. Кемпбелл [185] змальовують культуру сучасних США як справжню фабрику розповсюдження нарцисизму по всьому світу. Критично оцінюючи західний індивідуалізм, вони зазначають, що Америка була індивідуалістичною нацією, але її основою були ідеї особистої свободи, рівності та неприпустимості тиранії – цінностях, які підкреслювали самостійність, а не нарцисизм. Коли почали переважати нові цінності самомилування і самовираження, то це привело до негативних наслідків.

«Нарцисизм несе в собі загрозу агресії та насильства. Здається парадоксальним, що нарцис, який любить самого себе, може заподіяти шкоду іншій людині. Але нарциси агресивні саме тому, що дуже люблять себе і вважають, що їх бажання є найважливішими. Вони позбавлені емпатії і часто виходять із себе, якщо їм здається, що до них відносяться без належної уваги – а вони, само собою, вважають, що заслуговують належної уваги оскільки вони є кращими за інших» [185, с. 185].

Також на популярних онлайн-платформах обговорень можна зустріти описи суб'єктивного досвіду взаємодії з так званими «деструктивними нарцисами», у межах яких наводяться емоційно насичені переліки їхніх поведінкових характеристик. Проведений нами контент-аналіз дискусійних потоків на соціальних платформах, дозволив виокремити такі характеристики нарцисичного індивіда у сприйнятті користувачів:

- вони мінливі в настроях;
- вони всі егоїстичні;
- вони перекладають провину на когось іншого;
- вони не вибачаються, не виявляють слабкості, співчуття чи турботи ні про що, окрім своїх бажань;
- у них проблеми з довірою, вони відвертаються від людей, які їх люблять, починають непотрібні суперечки та живуть минулим;
- вони зарозумілі, пихаті, грубі та не вірять у себе;
- брехня, гра жертви, маніпулятивні ігри розуму та будь-яке насильство – ось що їм вдається найкраще.
- повага, вірність та відверта турбота про щось у їхньому партнері зникають, коли ця маска спадає.

На наш погляд, ті, хто намагаються давати таку оцінку мислять однобічно та поверхнево. Спробуємо неупереджено подивитись на цю проблему в контексті основного завдання нашого дослідження. Передусім важливо постаратися не надавати нарцисичній деструктивній поведінці

статусу хвороби чи розладу особистості, оскільки його доречніше описати як фундаментальний антропологічний вимір. Як такий, він подібний за статусом до свідомості, біперсональної взаємності або самореференції. Його метою є знищення суб'єкт-об'єктних відносин. Деструктивний нарцисизм знаходить своє вираження в різноманітних проявах, що відрізняються залежно від контексту [170, с. 291]. Хоча на сьогодні не до кінця з'ясованими залишаються межі особистісного і патологічного нарцисизму. Також необхідно усвідомлювати вікові відмінності нарцисичних рис. Так, з-поміж інших рис, у підлітковому віці це віра у власну унікальність, що охоплює лідерство та авторитет, а в юнацькому – прагнення до самозахоплення та самомилування. Більшість емпіричних досліджень підтверджують наявність проблеми пошуку ідентичності, яка властива цій віковій групі. Це свідчить про те, що нарцисичні риси не є статичною характеристикою особистості, а динамічно змінюються під впливом вікових, соціальних та культурних чинників – і саме цифрове середовище стає сьогодні одним із ключових контекстів їх актуалізації.

Погоджуємося з авторами книги «Епідемія нарцисизму» [185], що Інтернет після 2004 року (сайти, орієнтовані на користувачів) – це новий Дикий Захід. Проте замість розмахування зброєю тут заохочується нарцисизм. Веб 2.0 і нарцисизм формують петлю зворотного зв'язку: нарциси шукають можливості здобути славу в мережі, а інтернет-сайти, зі свого боку, стимулюють цю рису. Невипадково одні з найпопулярніших платформ мають назви MySpace та Facebook [185]. Сьогодні ця логіка лише посилилася – Instagram, TikTok і YouTube вибудовують алгоритми, які винагороджують самопрезентаційну активність і прагнення до публічного визнання.

Нарцисизм цифрової епохи – це посилення як позитивних, так і негативних класичних нарцисичних рис. Використовуючи новітні технології, люди створюють ідеалізовані онлайн-образи, шукають постійного підтвердження через лайки та коментарі тощо. Нарциси почуваються в соціальних мережах як риба у воді. Структура сайтів – самопросування,

публікація лесливих фотографій, прагнення здобути якомога більше друзів – заохочує нарцисизм. Деструктивна нарцистична парадигма – це байдужість по відношенню до інших і безкінечний процес зосередженості на собі, який не тільки переноситься в цифровий формат, але і починає руйнувати душу і тіло.

Разом з цим емпіричні дослідження засвідчують, що нарциси вірять у власну здатність в соціальних мережах рятувати й допомагати іншим, що робить їх уразливими до зворотного зв'язку. Внаслідок цього їхня лють є такою ж небезпечною, як і месійний комплекс. Зокрема, Ф. Джабін, К. Геррітсен, Й. Треур [133] зазначають, що експоненційне зростання аудиторії робить нарцисів більш уразливими до негативного відгуку та зазвичай породжує в них незадоволення іншими людьми. Нарцисична лють – це психологічний конструкт, що позначає негативну реакцію особистості, коли вона вважає, що її самовартість перебуває під загрозою та радше пов'язана з его-загрозливими діями, ніж із самооцінкою [133]. Але при цьому потрібно розуміти: мовиться не про самооцінку, а про прагнення до самозахоплення.

Подальше філософське осмислення цифрового нарцисизму дозволяє виявити ще одну важливу форму деформації саморепрезентації – самооб'єктивацію суб'єкта в умовах візуально орієнтованих соціальних мереж. У цьому контексті покажемо філософський аналіз культури «fitspiration», запропонований О. Дауді [114], у якому цифрові практики демонстрації тіла розглядаються як специфічний різновид нарцисичної інвестиції у власну тілесність. Фото-орієнтовані платформи не лише заохочують зосередженість на зовнішньому образі, але й трансформують тіло на об'єкт, наділений знаковою та споживчою цінністю.

Спираючись на концепцію споживання знаків Ж. Бодрійяра та лаканівське розуміння суб'єктивності як структури бажання і нестачі, О. Дауді показує, що цифрова саморепрезентація дедалі більше набуває характеру симуляції цілісного «Я», яке насправді є відчуженим і уявним. У цьому процесі суб'єкт прагне не стільки самореалізації, скільки підтвердження власної значущості через зовнішній погляд Іншого, що редукує самість до

образу, а бажання — до нескінченного циклу візуального визнання [114]. Така нарцисично орієнтована самооб'єктивація не долає внутрішню фрагментованість суб'єкта, а навпаки — посилює її, сприяючи зростанню тривоги, відчуття нестачі та екзистенційної порожнечі.

Нарцисичні особистості прагнуть у віртуальному просторі знайти людину, яка б змогла дзеркально відобразити відчуття їхньої значущості, і при цьому взяти на себе нестерпний тягар їхніх страхів, невпевненості, сорому, заздрощів. Для нарцисичної особистості інші є тільки засобом, за допомогою яких вона може досягти своєї внутрішньої цілісності, доповнити свої ресурси і приховати особистісні дефекти. В сучасних дослідженнях виокремлюється деструктивність проявів індивідуального та групового нарцисизму: від персональних негативних рис особистості до деструктивних груп і спільнот в інформаційно-цифровому просторі.

Емпіричні дослідження останніх років істотно конкретизують деструктивні форми цифрового нарцисизму, зокрема у феномені інтернет-тролінгу як специфічному різновиді символічної агресії в інформаційно-цифровому просторі. Так, у міждисциплінарному дослідженні групи дослідників [163] тролінг інтерпретується як форма онлайн-агресії, що реалізується переважно за умов анонімності та комунікативної безвідповідальності і виявляє тісний зв'язок із нарцисичною структурою самості. Особливо показовим є висновок авторів про те, що найбільш стійку кореляцію з тролінговою поведінкою демонструє не демонстративно-грандіозний, а вразливий нарцисизм, для якого характерні внутрішня нестабільність, тривожність і коливання між почуттям власної винятковості та глибинною невпевненістю [163]. Водночас дослідження засвідчує, що деструктивні цифрові практики не є неминучим наслідком нарцисичних рис як таких. Висока самооцінка здатна виконувати компенсаторну та амортизуючу функцію, послаблюючи зв'язок між нарцисизмом і агресивною поведінкою в мережі. Це дозволяє інтерпретувати цифрову деструктивність не як патологію особистості, а як контекстуально активований спосіб

саморепрезентації, який актуалізується або нейтралізується залежно від конфігурації внутрішніх ресурсів самості та умов цифрового середовища [163].

Нас також зацікавила проблема деструктивності нарцисичної поведінки у сфері блогерства, де цифровий нарцисизм виявляється як демонстративне самопросування, маніпулятивна комунікація та використання аудиторії як інструмента підтримання ідеалізованого образу «Я». На основі аналізу багатьох онлайн-конфліктів ми хочемо звернути увагу на деякі потенційно небезпечні риси онлайн-континууму деструктивного нарциса. Передусім – це відмова від конструктивного діалогу та будь-яких компромісів. Для таких блогерів характерне переконання у власній абсолютній правоті: будь-яке зауваження або критика сприймаються як загроза образу ідеалізованого «Я» та провокують агресивну реакцію. Це може набувати форми публічних «розборів», репутаційних атак, мобілізації аудиторії проти опонента. При цьому масштаби агресії часто не відповідають реальній причині конфлікту – недостатньо навіть натяку на незгоду, щоб спровокувати жорстку контратаку.

Важливим маркером деструктивного цифрового нарцисизму є «чорно-біле» бачення соціальної реальності: власна позиція трактується як єдино істинна, а інакодумці – як «токсичні», «небезпечні», «аморальні». Через це блогер не здатний інтегрувати різні точки зору і вибудовувати партнерську комунікацію. Ще однією характерною ознакою стає тенденція до самозвеличення – позиціонування себе як особливо обраної, морально або інтелектуально вищої фігури, що легітимізує право «вчити», «керувати» та оцінювати інших. Така позиція сприяє формуванню квазікульту особистості в онлайн-спільноті.

Для деструктивного нарцисизму у блогерстві також типовою є вибіркова або повна відсутність емпатії до інших учасників комунікації, зокрема до жертв публічної критики. Натомість блогер постійно очікує підтримки та беззастережного прийняття власної позиції. Він не схильний визнавати провину чи відповідальність за негативні наслідки конфлікту, а у випадках

критики часто використовує стратегію DARVO¹⁰ (deny–attack–reverse victim and offender): заперечує факт порушення, атакує опонента та позиціонує себе жертвою.

Окремої уваги потребує маніпулятивне керування власним образом. Такі блогери ретельно контролюють публічний наратив, редагують або вилучають незручні матеріали, провокують драму та поділяють аудиторію на «своїх» і «ворогів». Конфлікти й скандали стають засобом утримання уваги аудиторії та підтвердження почуття значущості. У підсумку формується небезпечний комунікативний простір, де взаємодія з аудиторією втрачає характер партнерства і перетворюється на інструмент підтримання гіпертрофованого образу «Я».

Підводячи підсумок, зазначимо, що у межах інформаційно-цифрового простору нарцисизм виявляється насамперед через специфічні форми поведінки, що мають деструктивний характер. Йдеться не про психічний розлад чи незмінну рису особистості, а про такі поведінкові стратегії нарцисичної людини, які спрямовані на самоствердження за рахунок інших, маніпуляцію увагою, емоціями та реакціями співучасників цифрової взаємодії. Самооб'єктивація, агресивна комунікація, тролінг, знецінення або інструменталізація інших постають як деструктивні форми нарцисичної поведінки, що реалізуються в умовах анонімності, візуальної домінанти та асиметрії відповідальності цифрового середовища. Такі практики дозволяють тимчасово компенсувати внутрішню нестабільність і тривогу, однак водночас призводять до руйнування міжсуб'єктних відносин і норм відповідальної комунікації.

Нарцисизм в інформаційно-цифровому просторі розповсюджується з безпрецедентною швидкістю, а новітні технології сприяють піднесенню

¹⁰ Термін DARVO запроваджений психологинею Дженніфер Дж. Фрейд, відомою також концепцією «betrayal trauma» (травми зради), що пояснює, як кривдники реагують на викриття та зберігають контроль над наративом.

нарцисичних цінностей, демонструючи блискучу поверхню процвітання та самозвеличення – і водночас приховуючи зворотний бік: духовну кризу сучасного суспільства.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертації здійснено філософсько-антропологічний аналіз деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору.

1. З'ясовано, що кібербулінг є не просто перенесенням агресії в мережу, а якісно новою формою деструктивної комунікативної практики. Його онтологічною основою є «ефект розгальмування» та розрив між дією і відповідальністю: безтілесність взаємодії та анонімність дозволяють суб'єкту завдавати шкоди Іншому, не переживаючи безпосереднього етичного резонансу та емпатії. Інший у цифровій комунікації часто редукується до знаку або аватара, що полегшує його дегуманізацію та об'єктивацію.
2. Філософсько-етичний аналіз показав, що деструктивність у цифровому середовищі пов'язана з трансформацією моральної відповідальності. Відсутність безпосередньої присутності (Зустрічі) призводить до моральної дистанції, де агресія стає «легкою» та буденною (в сенсі «банальності зла» за Г. Арендт). Кібербулінг та мова ворожнечі виступають симптомами кризи емпатії та незавершеності етичної адаптації людства до нових технологічних умов.
3. Доведено, що різні форми цифрової залежності (геймінг, лудоманія, фаббінг) слід розглядати не лише як клінічні розлади, а як екзистенційно-антропологічні феномени. Вони є формою втечі від екзистенційного вакууму, відчуження та неможливості самореалізації в реальному світі. Залежність постає як симулятивна спроба заповнити внутрішню порожнечу та компенсувати дефіцит сенсу через занурення у віртуальні потоки та ігрові світи.

4. Визначено, що цифрові платформи каталізують нарцисичні тенденції, трансформуючи їх у стійкі моделі поведінки. Цифровий нарцисизм проявляється через деформацію саморепрезентації, самооб'єктивацію та постійний пошук підтвердження власної значущості. Виявлено зв'язок між «вразливим нарцисизмом» та агресивними практиками (тролінг, хейтспіч), де атака на Іншого стає способом захисту крихкого ідеалізованого «Я».
5. Показано, що причиною поширення деструктивних практик є не тільки маніпулятивний характер технологій чи індивідуальні особливості, а й духовна криза соціальної системи в цілому. Сучасні умови життєдіяльності та нові ціннісні орієнтації високотехнологічного суспільства призводять до зростання рівня деструктивності, особливо серед молоді, та появи її нових гібридних форм, де розмиваються межі між нормою та патологією, грою та насильством.
6. Узагальнюючи аналіз форм цифрової деструктивності, пропонуємо розглядати їх як наслідок «технологічної модифікації» людської природи, за якої технічні можливості (анонімність, швидкість, масштабованість) вступають у резонанс із глибинними екзистенційними проблемами особистості (страх, самотність, жадоба визнання), породжуючи специфічні симулякри активності, що спрямовані не на творення, а на символічне або реальне знищення суб'єктності — як власної, так і Іншого.
7. Виявлені масштаби та глибина деструктивних процесів в інформаційно-цифровому просторі актуалізують необхідність переходу від констатації загроз до пошуку шляхів їх подолання. Це вимагає розробки нових підходів до профілактики деструктивної поведінки, що ґрунтувалися б не на заборонах, а на відновленні ціннісно-смислових та духовних основ людського буття, що стане предметом розгляду в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Правове регулювання деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому просторі: міжнародний та вітчизняний досвід

Сучасний інформаційно-цифровий простір постає середовищем, в якому деструктивна поведінка особистості набуває якісно нових форм, масштабів та механізмів поширення. Відповіддю на цей виклик з боку держав і міжнародних інституцій стало формування розгалуженої системи правового регулювання, покликаної обмежити, унеможливити або криміналізувати найбільш небезпечні прояви такої поведінки в мережевому середовищі. Проте глибинний філософський аналіз цих механізмів засвідчує їхню принципову недостатність: правова норма регулює зовнішній вимір людської дії, залишаючи незачепленим внутрішній простір особистості — той простір, в якому деструктивність і народжується.

Розгляд правового виміру профілактики деструктивної поведінки доцільно розпочати з аналізу міжнародно-правових інструментів, що складають нормативну основу регулювання поведінки суб'єктів у цифровому середовищі. Першим і досі фундаментальним міжнародним актом у цій сфері залишається Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція), прийнята 23 листопада 2001 року та ратифікована Україною 7 вересня 2005 року [34]. Вона закладає спільні стандарти криміналізації правопорушень у цифровому просторі, регулює процесуальні засоби їх розслідування та встановлює засади міжнародного співробітництва у протидії кіберзлочинності. Також конвенція охоплює незаконний доступ до комп'ютерних систем, перехоплення даних, порушення цілісності систем і даних, а також правопорушення, пов'язані з комп'ютерними засобами, зокрема у сфері дитячої порнографії та порушень авторських прав.

Суттєвим кроком у розвитку цього регулювання стало прийняття Другого додаткового протоколу до Будапештської конвенції (CETS № 224, відкритий для підписання у травні 2022 року), спрямованого на посилення міжнародного співробітництва щодо розкриття електронних доказів [167]. Протокол, який за перший день підписали 22 держави, дозволяє правоохоронним органам запитувати дані безпосередньо у постачальників послуг інших держав-учасниць, що принципово важливо для розслідування злочинів, скоєних у цифровому просторі. Водночас, як зауважують дослідники, цей механізм залишається суто реактивним: він спрацьовує лише після вчинення деструктивного акту, а не попереджає його.

Якісно новим рівнем міжнародно-правового регулювання стало ухвалення 24 грудня 2024 року Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції про протидію кіберзлочинності – першого універсального договору у цій сфері під егідою ООН [108]. Документ, розроблений упродовж понад п'яти років за участю держав-членів, громадянського суспільства та наукових установ, був ухвалений без голосування та відкритий для підписання у В'єтнамі у 2025 році. Конвенція надає державам-учасницям інструменти для запобігання кіберзлочинам і боротьби з ними, однак критики вже вказали на ключовий недолік: документ не забезпечує пріоритет прав людини в усіх своїх розділах, що може мати серйозні наслідки для свободи слова та цифрових прав громадян. Наприклад, як передає Укрінформ, понад десяток правозахисних організацій назвали передбачені в документі гарантії прав людини слабкими. Свої застереження висловили й великі технологічні компанії. На їхню думку, конвенція може криміналізувати роботу фахівців з кібербезпеки та дозволить державам діяти в цій царині на власний розсуд. Крім того правозахисники розкритикували вибір місця підписання угоди [74].

На рівні Європейського Союзу проблема деструктивної поведінки в цифровому просторі отримала регуляторну відповідь у вигляді Закону про цифрові послуги (Digital Services Act, DSA), затвердженого 4 жовтня 2022 року та введеного в повну дію у 2024 році [162]. DSA є частиною

загальноєвропейської цифрової стратегії і формує єдиний для всього ЄС звід правил щодо відповідальності онлайн-платформ за незаконний контент, захисту прав користувачів та прозорості алгоритмічних систем. Зокрема, регламент зобов'язує «дуже великі онлайн-платформи» (VLOP) – серед яких Facebook, TikTok, Instagram, YouTube, X (Twitter) – активно виявляти та видаляти незаконний контент, проводити оцінку системних ризиків і звітувати перед регуляторами. Важливим є те, що DSA встановлює заборону на таргетовану рекламу¹¹ для неповнолітніх та обмежує використання так званих «темних патернів» – маніпулятивних практик, що провокують залежність і деструктивні форми поведінки.

Однак навіть ця регуляторна конструкція, за всієї своєї масштабності, лишається інструментом зовнішнього контролю. Платформи зобов'язані реагувати на скарги, видаляти контент, повідомляти про ризики – але жоден параграф DSA не здатен вплинути на те, чому людина прагне поширювати ненависть, принижувати інших або занурюватися в деструктивні цифрові практики. Правова норма маркує поведінку як заборонену, але не торкається мотивів, що її породжують.

Звертаючись до вітчизняного правового досвіду, необхідно насамперед зазначити, що основоположним актом у сфері регулювання цифрового простору в Україні є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII, до якого протягом 2018–2025 років вносилися численні зміни та доповнення [56]. Закон визначає правові та організаційні основи захисту інтересів людини, суспільства і держави в кіберпросторі, встановлює систему суб'єктів кібербезпеки та окреслює механізми реагування на кіберзагрози. Остання редакція закону, що набрала чинності у 2025 році (зміни згідно із Законом № 4336-IX від 27 березня

¹¹ Таргетована реклама – це вид інтернет-реклами в соціальних мережах (Facebook, Instagram) та на сайтах, яка показується лише вибраній цільовій аудиторії за визначеними критеріями: стать, вік, інтереси, поведінка та геолокація.

2025 року), розширює повноваження Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації у сфері виявлення і нейтралізації кіберзагроз.

Важливим кроком у правовому реагуванні на деструктивну поведінку в цифровому середовищі стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» від 18 грудня 2018 року, яким поняття «булінг» та «кібербулінг» були введені в правове поле вітчизняного законодавства [55]. Зокрема, статтею 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено адміністративну відповідальність за булінг учасників освітнього процесу у вигляді штрафу від 850 до 1700 гривень або громадських робіт від 20 до 40 годин; для групових або повторних випадків – посилені санкції. Водночас, як констатують правники, закон охоплює переважно сферу освітнього середовища і не містить прямих норм реагування на кібербулінг серед дорослих. «Але саме явище кібербулінгу у середовищі повнолітніх відбувається, а чинне законодавство не має прямих норм реагування». [31].

На захист дітей у цифровому просторі спрямована Національна стратегія захисту дітей у цифровому середовищі на 2021–2026 роки, розроблена Міністерством цифрової трансформації України [47]. Стратегія передбачає комплекс заходів з протидії сексуальному насильству в мережі, кібергрумінгу та кібербулінгу, а також криміналізацію зберігання дитячої порнографії без мети збуту. Реалізація стратегії здійснюється в тісній взаємодії з Радою Європи та іншими міжнародними партнерами.

У квітні 2025 року Президент України підписав новий Закон про кібербезпеку, розроблений відповідно до вимог директиви ЄС NIS2 та умов Ukraine Facility Plan – програми фінансової підтримки з боку ЄС обсягом 50 млрд євро [28]. Закон передбачає створення єдиної системи реагування на кібератаки, запровадження посади відповідальних за кібербезпеку в органах влади та залучення приватного сектору до захисту критичної інформаційної інфраструктури. Попри безсумнівну важливість цього акту для захисту державних систем, він орієнтований передусім на технічний і інституційний

захист від зовнішніх загроз, а не на профілактику деструктивної поведінки окремої особистості в цифровому середовищі.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2023 року № 497 затверджено Порядок пошуку та виявлення потенційних вразливостей інформаційних та електронних комунікаційних систем [28]. Цей акт є важливим елементом технічної безпеки цифрової інфраструктури, проте він також залишається в межах зовнішньо-регулятивного підходу – реагує на вразливості систем, але не на вразливості особистості.

Аналіз наведеного масиву правових актів дозволяє сформулювати ключову філософську-правову тезу: сучасне законодавство – як міжнародне, так і вітчизняне – формує систему зовнішньої заборони і покарання, але не торкається коренів деструктивної поведінки. Воно фіксує симптоми, але не лікує хворобу. Право апелює до страху санкції, тоді як деструктивність живиться на глибших онтологічних рівнях – у розриві між людиною та ціннісними основами буття, у втраті внутрішніх моральних регуляторів, у дефіциті смислу та ідентичності.

На цю принципову обмеженість правового підходу вказують й самі правники. Як зазначається в аналітичних матеріалах, анонімність кібербулерів та можливість швидкого видалення контенту в мережі створюють величезні проблеми для правового захисту жертви, а судова практика щодо кібербулінгу залишається вкрай обмеженою [31]. Законодавство може встановити відповідальність за публічний прояв деструктивності, але не здатне заборонити людині бажати руйнувати – бо це бажання народжується в тих вимірах особистісного буття, куди правова норма принципово не проникає.

Є ще один парадокс, що добре прочитується крізь призму гегелівської філософії права: саме розростання правових заборон у цифровому просторі є свідченням того, що суспільство втрачає внутрішні регулятори – ту *Sittlichkeit*, живу моральну культуру спільноти, в якій зовнішній закон є лише відображенням уже інтеріоризованих норм [21]. Там, де функціонує справжня моральна культура, зовнішній закон значною мірою надлишковий. Де вона

зруйнована, закон перетворюється на милицю, яка намагається підтримати те, чого вже не існує зсередини. Саме тому кількість правових актів у цифровій сфері зростає у геометричній прогресії, тоді як деструктивна поведінка в мережевому середовищі не лише не зменшується, а й набуває дедалі витонченіших форм.

Таким чином, правове регулювання деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому просторі є необхідним, але принципово недостатнім засобом профілактики. Воно встановлює мінімальні стандарти прийнятної поведінки, забезпечує механізми покарання найбільш небезпечних її проявів та формує публічний консенсус щодо меж допустимого в цифровому середовищі. Проте воно не здатне відновити духовні основи буття особистості, сформувані «внутрішню цензуру» як моральний регулятор або повернути людині відчуття укоріненості у спільноті, що надає смисл і відповідальність. Ці завдання перебувають поза горизонтом права – і саме тому вони становлять предмет подальшого філософського аналізу в контексті потенціалу освіти та сім'ї.

3.2. Межі та можливості сучасної освіти та сім'ї в пом'якшенні проявів людської деструктивності

Актуальність звернення до гуманістичного та культурного потенціалу освіти і сім'ї зумовлена насамперед соціально-психологічними особливостями дітей та підлітків, які роблять їх найбільш відкритими й водночас вразливими до деструктивних тенденцій сучасного світу. Мовиться про притаманні цьому вікові високий рівень мобільності та динамічності, гнучкість когнітивних процесів, спрямованість на пізнання нового, відносну свободу від стереотипів, а також активну й часом некритичну присутність в інформаційно-цифровому просторі. Разом з тим підлітковому і юнацькому вікові властиві й чинники ризику: психічна нестійкість, внутрішня суперечливість, невисокий рівень емпатії та толерантності, прагнення до самовирізнення. Схильність до

інтенсивних, часом деструктивних емоційних виявів є онтогенетичною характеристикою цього вікового етапу, а не патологічним відхиленням – і саме тому вона потребує не правового примусу, а виховного супроводу.

Як зазначають дослідники, юнацький вік постає в онтогенезі людини як особливо значимий для становлення її душевного здоров'я і на цій основі започаткування тривалого процесу розвитку особистісної зрілості. З одного боку, молодість постає як відповідальний період самовизначення, що супроводжується стресовими, фрустраційними, а часто й відверто кризовими станами, з іншого – це період, сповнений значними адаптаційними ресурсами та активізацією процесів саморозвитку [82]. Це накладає підвищену відповідальність на систему освіти, яка покликана готувати особистість до плинної та невизначеної сучасності, зберігаючи в ній основи людяності. Проте чи справляється освіта з цим завданням – і чи може справлятися в тому вигляді, якого вона набула в умовах технологічної доби?

Без сумніву, педагоги та психологи занепокоєні збільшенням випадків деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому просторі. У науковій і методичній літературі обґрунтовується широкий спектр захисних заходів: від навчання неповнолітніх безпечному й конструктивному використанню Інтернету до розвитку умінь критично оцінювати онлайн-контент і підвищення психосоціальних навичок.

Пропонуються комплексні програми та проєкти, новизна яких полягає в такому підході до роботи з учнями, що дає змогу вирішувати завдання формування автономності особистості щодо негативних інформаційно-психологічних впливів, адаптуватися в реальних умовах сучасного суспільства. Міжнародні та українські правові та громадські організації визначають головні напрями діяльності щодо профілактики деструктивних проявів інтернет-соціалізації учнів, які впроваджують на різних рівнях. Наприклад,

- створення на міжнародному рівні політики з безпечної діяльності в Інтернет-мережі; дослідження проблеми безпеки дітей в Інтернет-мережі;
- вивчення ризиків Інтернет-мережі, на які наражаються підлітки під час діяльності у віртуальному просторі;
- розроблення та доповнення законодавчих документів, які спрямовані на регулювання процесів надходження інформації до Інтернет-мережі та її безпечне використання;
- координація роботи «гарячих ліній» та пропаганда надсилання анонімних повідомлень щодо незаконного контенту в Інтернет-мережі;
- протидія незаконному контенту та спаму, а також видалення такого контенту з Інтернет-мережі;
- підготовка фахівців до формування безпечної поведінки підлітків в Інтернет-мережі; інформування користувачів Інтернет-мережі про загрози та ризики віртуального простору; надання допомоги підліткам і батькам у випадках потрапляння у ризики Інтернет-мережі. [1, с. 25].

Все більш поширеними на сьогодні стають авторські програми тренінгів для вчителів щодо запобігання впливу деструктивних онлайн-спільнот на поведінку підлітків («Булінг та кібербулінг: як ідентифікувати та зупинити», «Зловживання інтернетом та інтернет-залежність», «Суїцид як прояв деструктивної поведінки» та ін.). Реалізація програм таких тренінгів передбачає освоєння техніки розвитку критичного мислення учнів; стратегії допомоги у керуванні негативними емоціями, способів розширення життєвого простору підлітків; залучення їх до соціально значущої діяльності; ознайомлення дітей із універсальними людськими цінностями; взаємодію з батьками учнів, партнерства зі спеціалістами, які контролюють питання віртуальної активності дітей (громадські організації, поліція).

На теперішній час актуальною темою є повноцінне запровадження шкільних служб медіації в Україні, діяльність яких направлена не тільки на

вирішення проблеми насильства в освітніх закладах і врегулювання міжособистісних конфліктів, але і на сам дух навчального процесу. На думку прихильників такого «но-хау», служба медіації може допомогти дітям навчитися приймати погляди інших, протидіяти патернам насильницької взаємодії.

Як бачимо, дослідники, чиновники від освіти зосереджують увагу на перегляді методик, усіляких пристосуваннях до віянь із зовні, нарощуванні інструментальної потужності. Вважається, що це може вирішити усі проблеми в освіті без належної уваги до глибоких філософсько-педагогічних ідей, досвіду минулих поколінь.

Але сприймаючи ці та інші прагнення на рівні форми (мовиться про поняття діалектики) реформувати освітній процес, ми підтримуємо дослідників, які закликають до збереження істинної мети освіти. Особливо – розвитку таких принципів педагогічного мислення, як утвердження верховенства суб'єкт-суб'єктних стосунків у побудові педагогічного простору (суб'єкт-суб'єктного спілкування, суб'єкт-суб'єктного співробітництва, співробітництво у спільній діяльності,); забезпечення безумовного пріоритету душевно-духовних вимірів над об'єктно-організаційними «факторами»; введення високої культури як дійсного «третього суб'єкта» у педагогічне спілкування [13].

Філософське розуміння ролі освіти у профілактиці деструктивності зводиться до того, що освіта – це не просто передавання знань, а формування особистості, здатної до саморефлексії, критичного мислення та засвоєння загальнолюдських цінностей, що протистоять деструктивним проявам через розвиток внутрішнього «Я» та створення смислових орієнтирів, які захищають від підсвідомих потягів, афектів, маніпуляцій і руйнівного контенту, утверджуючи гуманістичні ідеали. Освіта – це не просто «щеплення» від деструкції, а створення «імунітету» шляхом плекання цілісної, духовно багатой, свободної та відповідальної особистості, здатної не розгубитися у плинності та невизначеності сьогодення.

Як не парадоксально, але освіта може не тільки пом'якшувати, але і навпаки, сприяти поширенню деструктивних тенденцій, особливо в умовах соціальних трансформацій. У цьому контексті особливої уваги набуває питання про те, що освітнє середовище здатне виступати не лише чинником гуманізації та профілактики деструктивності, але й потенційним джерелом соціальної напруги та руйнівних проявів. Мовиться не стільки про неефективність окремих педагогічних практик, скільки про глибинні суперечності освітнього середовища, які формують у особистості стійке відчуття відчуження, внутрішнього напруження та екзистенційної небезпеки.

Одним із таких чинників є конфлікт культур в освітньому середовищі. Учень або студент неминуче входить у простір, де стикаються різні ціннісні системи – сімейні, локально-соціальні, цифрово-мережеві, національно-культурні та власне академічні. Якщо освіта організована як система жорсткої нормалізації та стандартизації, то вона не стільки створює умови для діалогу культур, скільки примушує до асиміляції в єдину «правильну» модель. У результаті виникає внутрішній розрив між автентичним «Я» та нав'язаними ідентичностями, що нерідко проявляється у формі протестної чи відверто деструктивної поведінки.

Іншим важливим аспектом є соціальна дезорганізація освітнього середовища. В умовах кризи виховних інститутів школа і університет перестають бути простором стабільних цінностей та моральних орієнтирів. Формальна успішність витісняє етичні та гуманні смисли. Освітні заклади стають подібними до комунікаційних хабів, де зв'язки ситуативні, поверхові та практично не несуть відповідальності. За таких умов підліток або молодь може переживати руйнування почуття належності та довіри до соціуму, що формує підґрунтя для агресивної ізоляції, девіантності або втечі у віртуальні світи.

Не менш суттєвим є феномен примусового придушення особистості суспільством через освіту. Технологізація навчального процесу, рейтинги, стандартизовані оцінювання, постійне порівняння з іншими створюють

атмосферу прихованого примусу. Людина втрачає право на помилку, сумнів та духовний пошук. Виникає ситуація, яку Е. Фромм називав «втечею від свободи»: суб'єкт намагається пристосуватися до зовнішніх вимог, але внутрішньо накопичує напруження, тривожність та відчуття власної неавтентичності [79]. Це напруження може трансформуватися як у пасивну деструктивність (апатію, конформізм, байдужість), так і в активну – бунт, руйнування норм, агресію.

Таким чином, деструктивність у поведінці молоді нерідко виявляється не лише наслідком дефіциту освіти, але й продуктом її неправильної організації – коли втрачається гуманістичний та діалогічний характер педагогічного процесу. Освіта, що перестає бути простором осмислення, співпричетності та вільного духовного становлення, перетворюється на інструмент соціального тиску і тим самим відтворює ті самі деструктивні тенденції, з якими покликана боротися. Це глибоке внутрішнє протиріччя – і воно не може бути усунене черговою методичною реформою.

Маючи потужний захисний потенціал, система освіти не використовує його повною мірою, намагаючись не відставати від цивілізаційного поступу. «Загальна тенденція розвитку освіти у так званих розвинених країнах (вони майже збігаються із західним світом) полягає у намаганні її спростити, здешевити та певною мірою перекласти на плечі тих, хто її здобуває» [52, с. 100]. Цей вектор є небезпечним: він веде до редукції освіти від простору духовного становлення до ринкової послуги, від зустрічі з культурою до споживання інформаційного продукту.

Розширення цифрового освітнього простору, поєднане з глобалізаційними процесами, поступово змінює внутрішню логіку освітньої діяльності. На думку багатьох дослідників, освіта дедалі більше постає як технічний механізм передавання інформації, а не як простір духовного та ціннісного становлення особистості. Цей процес можна описати як «розлюднення» освіти – втрату її гуманістичної сутності, унаслідок чого слабшає її профілактичний потенціал щодо деструктивних проявів поведінки.

Домінування цифрових технологій у навчальному процесі зміщує акценти з формування внутрішніх смислових орієнтирів на засвоєння фрагментованої інформації. У результаті знижується значущість ціннісного виміру знання, а істина перестає виступати як мета пізнання. Натомість зростає орієнтація на оперативність, технічність, зовнішню ефективність. Така трансформація підважує можливість освіти виконувати виховну функцію – адже деструктивність особистості формується не стільки через брак знань, скільки через відсутність внутрішньої смислової опори та відповідальності за власні дії.

Змінюється також характер взаємин між учителем і здобувачем освіти. Доступ до величезних масивів інформації створює у частини студентів ілюзію самодостатності, тоді як педагог перестає сприйматися як моральний авторитет або носій культури. Освітній процес редукується до індивідуального користування інформаційними ресурсами. Проте саме жива взаємодія, діалог і співпричетність завжди були чинниками, що пом'якшували агресію, соціальну замкненість і девіантні форми самореалізації.

Важливою проблемою в контексті заявленої теми є тенденція зменшення дисциплін гуманітарної спрямованості, особливо «витискання філософії на маргіналію» [52]. Між тим саме філософська складова освітнього процесу як єдність віри і розуму здатна сприяти розвитку світоглядно принципової людини – непідкупної і безстрашної, відкритої і вірної, надійної і всеохоплюючої совістю увесь навколишній світ. Така особистість здатна утримувати міру свого діяння і свого розвитку відповідно його ціннісно-смислової виправданості, пам'ятаючи, як важливо буди гідним своїх сил і талантів [4, с. 70]. Акцентуючи увагу на філософській складовій, маємо на увазі не тільки університети, але і загальноосвітні школи, в яких відбувається дегуманізація навчання. В духовному плані існує величезний розрив випускників школи з університетом, гуманітарним блоком дисциплін. В педагогічній практиці все частіше можна зустріти випускників шкіл, які не можуть виразити думку, сформулювати судження, не розуміють зміст

прочитаного тексту, тим більше не можуть переказати його адекватно. Це тривожний симптом не особистісної, а системної недуги. Отже, у сучасному українському суспільстві за філософією залишають роль обслуговування когось або чогось: науки, освіти, просвітництва. «Але найбільша біда полягає в тому, що більшість наших сучасників вважає, що і для їхнього особистого життя філософія не потрібна» [52, с. 101].

Складається таке враження, що людина «не така як усі», яка самостійно мислить, запитує, уявляє й відчуває, не потрібна сучасній цивілізації. На жаль це є загальною тенденцією тотальної дегуманізації у всіх сферах культури та суспільного життя: людина перестає бути не тільки вищою цінністю, але і цінністю взагалі. Освіта приєднується до тих сил, які, за словами А. Швейцера, прагнуть відібрати у сучасної людини довіру до власного мислення. Духовна несамостійність, яка сковує її, панує у всьому, що вона чує і читає; вона – в людях, які навколо неї, в партіях і спілках; в тих відносинах, в межах яких людина живе. Дух часу не дозволяє сучасній людині прийти до самої себе [172].

У контексті нашого дослідження особливої ваги набуває осмислення потенціалу сім'ї у збереженні духовної цілісності людини. Ми переконані: лише в лоні духовної сім'ї, укоріненої у любові та відповідальності, зберігається і плекається здатність до внутрішньої свободи від зовнішніх деструктивних спокус і до самозбереження як духовного акту. Будь-які закони про заборону деструктивних цифрових платформ або про цифрову безпеку залишатимуться неефективними, якщо в перші роки життя дитини в ній не будуть закладені основи духовного характеру, які допоможуть їй у майбутньому протистояти впливам інформаційно-цифрового простору та стримувати в собі потяги до насильства й агресії. Саме в родині дитина стає малою людиною, із якої в майбутньому або сформується велика особистість, або, навпаки, людина, позбавлена внутрішнього стрижня. Найголовніше завдання сімейного виховання – духовно «розбудити» дитину і вказати їй, перед лицем існуючих викликів технологічного суспільства, джерело сили і

свободи в її власній душі. Необхідно виховати в ній особистість, здатну внутрішньо поважати себе та Інших і стверджувати свою духовну гідність – ту гідність, перед якою безсилі різноманітні спокуси цифрової доби.

На жаль, сучасний стан сімейного інституту в суспільстві позначений глибоким внутрішнім протиріччям. З одного боку, численні дослідження засвідчують, що сім'я залишається однією з найважливіших життєвих цінностей для переважної більшості українців – значно вагомішою, ніж матеріальне благополуччя чи кар'єрні досягнення. З іншого – сім'я є однією з найбільш кризових сфер сучасного суспільного життя. Формалізація сімейних стосунків, за якої спільне буття будується на механічному виконанні обов'язків без справжніх душевних зусиль, домінування матеріальних пріоритетів над духовними, відсутність у спілкуванні теплоти й емоційної присутності – все це веде до відчуження батьків від дітей і, зрештою, до духовного «осиротіння» останніх. Актуальними залишаються слова ієромонаха Серафима (Роуза) про те, що дітей в теперішній час більше не виховують. Сама ідея, що їх потрібно виховувати, необхідно плекати в певному дусі і принципах – сама ця ідея відсутня. «Це головна причина, чому, коли діти дорослішають, багато хто із них просто божеволіють, прилучаються до різноманітних диких і жахливих релігій, стають наркоманами, злочинцями і роблять безліч божевільних вчинків. В дитинстві у них не було контакту із землею істинною реальністю ні в плані духовного життя, ні просто в серйозному ставленні до того, як прожити день за днем» [164].

Осмислення сім'ї як форми духовного буття неминуче приводить до актуалізації традиційного християнського вчення про сім'ю. В постмодерному суспільстві, яке нерідко здається таким, що втратило стабільні орієнтири, звернення до цього досвіду дозволяє наново осмислити «консервативні» цінності сімейного буття і наблизити їх розуміння до сучасної людини. Подальша розробка цього питання, без сумніву, здатна утвердити сімейні цінності і сприяти гармонізації суспільних відносин. Шлюб і сім'я як шлях особистості до духовної повноти свого буття – ось той соціокультурний

архетип, який стверджується у християнській антропології. Коли сім'я одухотворяється вірою, вона стає не просто соціальним інститутом, а живим організмом, у якому здійснюється духовне зростання всіх її членів. Саме в цьому сенсі вживається глибоке за змістом поняття «домашня церква»: за аналогією з Церквою, мовиться про сім'ю як єдиний організм, члени якого живуть за законом любові. Любов у цьому вченні – не емоційний стан, а внутрішня сила і закон буття.

Підсумовуючи, зазначимо: ані правові механізми, ані інструментальні освітні практики самі по собі не здатні подолати деструктивну поведінку особистості в інформаційно-цифровому просторі. Збереження духовних основ буття в інститутах освіти та сім'ї є не альтернативою правовому регулюванню, а його необхідним антропологічним підґрунтям – тією умовою, без якої жодна зовнішня норма не стає внутрішньою переконаністю, а жодна заборона не перетворюється на моральний вибір. Саме в цьому полягає ключовий висновок філософського аналізу деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору: проблема деструктивності є врешті-решт не технічною і не правовою, а духовно-антропологічною – і лише на цьому рівні вона може бути по-справжньому осмислена і подолана.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дисертації здійснено філософсько-правовий аналіз профілактики деструктивної поведінки особистості в умовах інформаційно-цифрового простору та досліджено потенціал освіти і сім'ї як інститутів, здатних формувати духовно-антропологічне підґрунтя такої профілактики. На підставі проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Встановлено, що правове регулювання є необхідним, але структурно недостатнім механізмом профілактики деструктивної поведінки. Сучасні міжнародні та вітчизняні правові акти формують систему зовнішніх заборон і санкцій, яка регулює видимі прояви деструктивності, але не торкається її мотиваційних і духовних коренів.

Зростання кількості правових актів у цифровій сфері при одночасному поширенні деструктивних практик засвідчує цю структурну недостатність. За гегелівською логікою, це є ознакою втрати живої моральної культури (Sittlichkeit) – тієї внутрішньої регулятивної сили, за відсутності якої зовнішній закон перетворюється на паліатив.

2. З'ясовано, що освітнє середовище має подвійну природу щодо деструктивності: воно здатне як пом'якшувати її прояви, так і провокувати їх. Технократизація навчального процесу, стандартизація оцінювання та редукція гуманітарної складової породжують відчуження і протестну поведінку – тобто відтворюють ті самі деструктивні тенденції, з якими покликані боротися. Освіта, яка ігнорує суб'єкт-суб'єктну взаємодію та духовний вимір, перетворюється на простір прихованого примусу.
3. Доведено, що ефективна профілактика деструктивності вимагає відновлення філософського виміру освіти. Протидією «тотальній бездумності» є не черговий тренінговий захід, а формування здатності особистості до рефлексії, критичного мислення і смислопокладання – того «екзистенційного імунітету», який є реальним захистом від маніпуляцій і деструктивного контенту. Витіснення філософії на маргіналію навчального процесу – в університеті й особливо в школі – позбавляє молодь світоглядних орієнтирів і є симптомом системної, а не індивідуальної недуги.
4. Обґрунтовано, що сім'я є первинним і незамінним простором формування «внутрішньої цензури» особистості – совісті та моральної відповідальності, які не можуть бути замінені жодними зовнішніми заборонами. Базова довіра до світу і духовна цілісність, що закладаються в ранньому дитинстві, визначають здатність людини протистояти деструктивним впливам цифрової доби. Криза сучасної сім'ї – формалізація стосунків, емоційне відчуження, домінування матеріальних пріоритетів – є одним із ключових чинників уразливості

молоді перед цими викликами. На основі аналізу християнської антропологічної традиції розкрито потенціал концепту «домашньої церкви» як культурного ресурсу для осмислення сім'ї як духовної спільноти, заснованої на жертівній любові та взаємній відповідальності.

5. Показано, що правові механізми, освітні практики та виховний потенціал сім'ї не є альтернативами, а утворюють необхідну ієрархію: зовнішня правова норма може бути дієвою лише тоді, коли спирається на внутрішню переконаність особистості, сформовану через освіту і сімейне виховання. За відсутності цього антропологічного підґрунтя жодна заборона не перетворюється на моральний вибір. Це окреслює горизонт подальшого дослідження: пошук механізмів взаємодії між правовим регулюванням та духовно-виховними інститутами як комплексної відповіді на виклики деструктивної поведінки в цифровому просторі.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на підставі проведеного філософсько-антропологічного аналізу здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання щодо осмислення феномену деструктивної поведінки особистості в умовах сучасного інформаційно-цифрового простору. Головні наукові та практичні результати дослідження такі:

1. Обґрунтовано, що деструктивність не є виключно патологією чи соціальною девіацією, а виступає фундаментальним екзистенційно-антропологічним феноменом, притаманним людській природі. Вона має амбівалентний характер: може проявлятися як руйнівна сила (насильство, деградація), так і як момент необхідної трансформації та оновлення (деструкція). Визначено, що деструктивна поведінка виникає внаслідок внутрішньої суперечності людської свободи, екзистенційної тривоги, втрати смислових орієнтирів та відчуження.
2. Доведено, що інформаційно-цифровий простір перестав бути лише інструментальним засобом комунікації, трансформувавшись у специфічну онтологічну реальність. Цей простір характеризується віртуалізацією досвіду, транзитивністю, алгоритмізацією та розмиванням меж між приватним і публічним. У ньому формується новий тип суб'єктивності – *homo digitalis*, чиє буття є екзистенційно «оголеним», вразливим і відкритим до зовнішніх впливів.
3. З'ясовано, що цифровізація трансформує традиційні форми агресії та породжує нові. Ключовим чинником стає розрив між дією та відповідальністю, зумовлений анонімністю, дистанційністю та відсутністю тілесної присутності Іншого (Зустрічі). Це призводить до виникнення «ефекту розгальмування» та моральної дистанції, де агресія стає «легкою» та буденною (в сенсі «банальності зла» за Г. Арендт).
4. На основі аналізу конкретних феноменів (кібербулінг, інтернет-залежність, цифровий нарцисизм) показано, що вони є не просто

поведінковими розладами, а формами хибної екзистенційної адаптації. Залежність (геймінг, фаббінг) інтерпретується як втеча від реальності та спроба заповнити внутрішню порожнечу; цифровий нарцисизм та тролінг – як деформовані способи самоствердження та захисту крихкого «Я» через об'єктивацію або приниження Іншого.

5. Встановлено, що поширення деструктивних практик в інформаційно-цифровому просторі є симптомом глибокої духовної кризи, в якій технологічний чинник і соціальна патологія взаємно посилюють одне одного. Технічні можливості мережі – анонімність, швидкість, масштабованість – вступають у резонанс із глибинними екзистенційними проблемами особистості: страхом, самотністю, прагненням до визнання, «непрожитістю» власного життя. Суспільство споживання, витісняючи духовні орієнтири на користь утилітарних цінностей, позбавляє особистість внутрішніх ресурсів спротиву деструктивним спокусам цифрового середовища.
6. Наголошено, що правове регулювання є необхідним, але структурно недостатнім механізмом профілактики деструктивної поведінки. За гегелівською логікою, зростання кількості правових актів при одночасному поширенні деструктивних практик є симптомом втрати живої моральної культури (Sittlichkeit) – внутрішньої регулятивної сили спільноти, за відсутності якої зовнішній закон перетворюється на паліатив.
7. Обґрунтовано, що освітнє середовище має подвійну природу щодо деструктивності: воно здатне як пом'якшувати її прояви, так і провокувати їх. Технократизація навчального процесу, стандартизація та витіснення філософської складової породжують різні форми відчуження – відтворюючи ті самі деструктивні тенденції, з якими покликані боротися. Натомість філософський вимір освіти як єдність віри і розуму є дієвою протипагою «тотальній бездумності»: розвиток здатності особистості до рефлексії, критичного мислення і

смыслопокладання створює «екзистенційний імунітет» проти маніпуляцій і деструктивного контенту – той захист, якого не може забезпечити жоден правовий акт.

8. Наголошено, що сім'я є первинним і незамінним простором формування «внутрішньої цензури» особистості – совісті та відповідальності, які не можуть бути замінені жодними зовнішніми заборонами. Саме в родинному просторі любові, довіри та прийняття закладається духовна цілісність особистості, яка уможлиблює подальше протистояння деструктивним викликам цифрової доби. Отже, профілактика деструктивної поведінки в інформаційно-цифровому просторі є передусім антропологічним та духовним завданням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андросович К. А. Профілактика деструктивної соціалізації обдарованих старшокласників в Інтернет-середовищі : методичні рекомендації. Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. 40 с.
2. Аршинов С. Вихід за межі чи межа виходу: адикція у просторі соціальної детермінації. *Науковий журнал «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія»*. 2025. № 28. С. 63–67.
3. Асєєва Ю.О. Кіберадикції молоді як проблема ХХІ століття: монографія. Одеса: ННБК «АТБ». Львів, 2020. 414 с.
4. Батищев Г.С. Три типи педагогіки. Філософія освіти : хрестоматія. / укладач О.А. Ткаченко. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2021. С. 65–73.
5. Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фран. В. Ховхун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
6. Бойчук О. І., Стадник М. М. Проблеми молодіжної агресії, булінгу та кібербулінгу у сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 37. С. 14–22.
7. Борисюк О.М. Амбівалентність особистості як психологічний феномен. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2017. Випуск 2. С. 80–91.
8. Бундз Р. Правові аспекти боротьби з кібербулінгом: аспекти захисту дітей від насильства. *Наукові перспективи*. 2025. № 1(55). С. 1150–1160.
9. Бут В. В. Антропологічні засади людської деструктивності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Випуск 32. С. 109–117.
10. Бут В. В. Конструкт «людської деструктивності» як предмет соціально-філософського аналізу. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 52. С. 89–99.
11. Вдовичин І., Угрин Л. «Одновимірна людина» Г. Маркузе в сучасному інформаційному суспільстві: методологічні аспекти. *Вісник Львівського*

- університету. *Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. Випуск 52. С. 327–336.
12. Вебер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. /переклад з німецької, післямова та коментарі Олександра Погорілого. 1998. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs09.htm> (дата звернення: 10.11. 2025).
13. Возняк В. С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2008. 357 с.
14. Вологін Ю. Ю. Концептуальні визначення кібербулінгу: сучасні дослідження та публікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2026. № 58. Том 1. С. 57–61.
15. Вологін Ю. Цифровий нарцисизм як деструктивна стратегія самореалізації: соціально-філософський аналіз. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2026. № 52. С. 11–24.
16. Вологін Ю. До проблеми існування людини: перечитуючи одкровення св. Юанна Богослова. *Філософ-і-Я: наукові розвідки студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : наук. журнал / гол. ред. А.В. Найчук. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 10. С. 11–13.
17. Вологін Ю. Ю. До питання про методологічні основи філософського аналізу деструктивної поведінки підлітків в інформаційно-цифровому просторі. / Modern movement of science: proceedings of the 17th international scientific and practical internet conference, October 16-17, 2025. for Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine. *WayScience*. 2025. С. 73–75.
18. Вологін Ю., Ткаченко О. Методологічний потенціал концептуальних моделей кібербулінгу в дослідженні деструктивної поведінки підлітків. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного*

- педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». 2025. 51. С. 87–103.
19. Габрієлян А. А. Богословсько-релігійознавчий аналіз феномену «деструктивності» в психоаналітичній філософії Е. Фромма. *Науковий Часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова, Серія 7, Релігієзнавство. Культурологія, Філософія*. 2019. Вип. 41 (54). С. 31–37.
20. Ганган Ю. С., Асєєва Ю. О. Фабінг та відчуття самотності у молодого покоління. *Перспективи та інновації науки. Серія: Психологія*. 2024. Вип. 7(41). С. 697–708.
21. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / переклад з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс. 2000. 336 с. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/hegel_2000_grundlinien.pdf (дата звернення: 15.02.2026).
22. Гомілко О. Є. Філософія як пропаганда у цифрових викликах мракобісся. *Філософія в сучасному світі* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 19-21 листопада 2021 р. / Тарароєв Я. В. (голов. ред.); Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Харків : Друкарня Мадрид, 2021. С. 5–8.
23. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного : монографія / Є. І. Андрос [та ін.] ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Наукова думка, 2010. 349 с.
24. Гребенюк М. О. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 71. С. 362–367.
25. Гридасова О. І. Специфіка рольових конфігурацій деструктивного сімейного спілкування. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Іноземна філологія*. 2016. Вип. 84. С. 45–50.
26. Дереш В. С. Теоретичні аспекти деструктивної поведінки підлітків. *Педагогічний альманах*. 2022. Вип. 52. С. 172–178.

27. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: Поняття, сутність, структура. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 223–232.
28. Зеленський підписав закон про кібербезпеку. Що він передбачає і чому його критикують. 2025. URL: <https://dou.ua/lenta/news/president-signs-law-on-cybersecurity/> (дата звернення: 04.01. 2026).
29. Качмар О. В. Соціальна деструктивність та насильство в сім'ї. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2016. № 2. С. 43–54.
30. Кебуладзе В. Концепція ресентименту Макса Шелера та її актуальність: Історія світової філософії. *Філософська думка*. 2024. № 2. С. 105–116.
31. Кібербулінг та цькування в Україні: законодавчі прогалини та притягнення до відповідальності. Аналітичний огляд. URL: <https://ualaw.org/kiberbuling-ta-czkuvannya-v-ukrayini-zakonodavchi-progalyny-ta-prytyagnennya-do-vidpovidalnosti/> (дата звернення: 06.04. 2026).
32. Ковтун Н. М. Деструктивність як складова соціальної активності індивіда і суспільства. 2012. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/8628/1/6pdf.pdf> (дата звернення: 10.11. 2023).
33. Когутяк Н. Особливості самопрезентації підлітка в середовищі віртуального спілкування: причини кібербулінгу. *Збірник наукових праць. Філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 19. С. 55–63.
34. Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. Ратифікована Законом України № 2824-IV від 07. 09. 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 10.11. 2024).
35. Комісаренко А. М. Інтернет як відображення колективного безумства і абсурду. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2018. Вип. 79. С. 109–116.

36. Коржов Г., Єнін М. Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 4. С. 103–120.
37. Кулик А. Феномен ресентименту в медіапросторі. 2020. URL: <https://politcom.org.ua/fenomen-resentimentu-v-mediaprostori> (дата звернення: 21.05. 2024).
38. Култаєва М. Д. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки. *Філософія освіти*. 2020. № 1 (26). С. 8–36.
39. Левінас Е. Суб'єктивність та вразливість. Гуманізм іншої людини. 1998. URL: http://opentextnn.ru/wp-content/uploads/levinas_e_1998_vremya_i_drugoy.pdf (дата звернення: 11.02. 2023).
40. Лютий Т. В. Ресентимент: синдром прихованої помсти. 2016. URL: <https://tyzhden.ua/resentyment-syndrom-prykhovanoi-pomsty/> (дата звернення: 01.06. 2025).
41. Максим О. В. Деформація ціннісних орієнтацій інтернет-залежних підлітків. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Вип. 14 (1). С. 102–119.
42. Мелякова Ю. В. Віртуальна активність лютчика як метаморфоза людської самості. *Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія*. 2005. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/16fb21f4-397f-46c4-9c8f-526e89baeb4a/content> (дата звернення: 12.06. 2024).
43. Мінцифра та ЮНІСЕФ в Україні презентували освітній серіал про кібербулінг для підлітків. 2020. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/ministry-digitaltransformation-and-unicef-presented-edutainment-series-young-people> (дата звернення: 21.01. 2026).
44. Мозгова Г. Кібербулінг як девіантна форма поведінки особистості в інтернет-просторі. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 3. С. 269–275

45. Моргун В. Психоаналіз і багатовимірність особистості. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 57–65.
46. Найдьонова Л.А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-небезпек. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 1. С. 141–160.
47. Національна стратегія захисту дітей у цифровому середовищі на 2021–2026 роки. Проект. Міністерство цифрової трансформації України. URL: <https://stopfraud.gov.ua/upload/media/2024/02/01/natsionalna-strategiya-v1.pdf> (дата звернення: 05.02. 2026).
48. Одюро Н. Вразливість. 2020. URL: <https://syg.ma/@sygma/nikoliaodiuro-uiazvimost> (дата звернення: 21.05. 2024).
49. Олейник А. Етичні феномени соціальних мереж: мова ворожнечі, кіберненависть та кібербулінг. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Випуск 42, С. 118–124.
50. Паскаль Б. Думки. / пер. з фран. А. Перепадя, О. Хома. Київ : Дух і літера, 2009. 704 с.
51. Петрунько О., Сілаєва О. Інтернет-залежність як адикція сучасної людини. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2023. Вип. (3(71)). С. 115–124.
52. Петрушенко В. Роль філософії в житті сучасного суспільства: питання без відповідей. *Філософські науки*. 2016. Вип. 2 (1). С. 97–102.
53. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. 2012. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/806> (дата звернення: 14. 02. 2023).
54. Пода Т. А. Соціокультурні аспекти явища інтернет-залежності. *Вісник НАУ. Серія: Філософія, Культурологія*. 2018. Вип. 2 (28). С. 107–112.
55. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 5. Ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 23.12. 2025).

56. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII (зі змінами, внесеними законами України, в т. ч. № 4336-IX від 27. 03. 2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 17. 02. 2026).
57. Психологічний словник / Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова. 2008. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf (дата звернення: 25.10. 2023).
58. Романюк В. Соціальна деструктивність та медіатероризм: концептуально-теоретичний аспект. *Теле- та радіожурналістика*. 2016. Вип. 15. С. 219–223.
59. Сайтарли І. Суперечності соціальної культури: минуле та сучасність. *Філософська думка*. 2013. № 6. С. 46–54.
60. Саморукова О. Деструктивна поведінка в соціальних мережах як інструмент інформаційної війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 82–92.
61. Сартр Жан-Поль. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / пер. з фран. В. Лях, П. Таращук. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 854 с.
62. Сафонік Л. Буттєвість сенсу людського життя : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 350 с.
63. Сінельнікова М. Прояви ресентименту в мережевому просторі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 34. С. 25–29.
64. Сінельнікова М. Ресентимент як підґрунтя людської самоідентифікації в мережі. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал*. 2022. Вип. 37. С. 103–107.
65. Сінельнікова М. Ресентимент. VS. Образ. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Випуск 52. С. 258–264.

66. Соболев О. Деконструкція. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 145.
67. Степаненко О. Г. Визначення поняття «кібербулінг» у сучасній науковій думці. *Science, theory and practice : abstracts of XXIX International Scientific and Practical Conference. Tokyo, Japan, June 08–11, Tokyo, 2021. Tokyo, 2021. С. 505–509.*
68. Табачковський В. Г. Проблеми педагогіки у світлі сучасної філософської антропології. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 135–147.
69. Ткаченко О. Вразливість як особливість людської природи за умов антропологічних викликів новітніх технологій. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2023. № 46. С. 186–199.
70. Ткаченко О. А. Традиція і антропологічні виклики новітніх технологій : монографія. Дрогобич : ТЗОВ «ТРЕК ЛТД», 2024. 396 с.
71. Ткаченко О., Вологін Ю. Богданович І. Людина в просторі новітніх технологій: діалектика суб'єкта та об'єкта. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2023. № 47. С. 157–177.
72. Топоренко О. Кібербулінг як новітній вид насильства над підлітками. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квіт. 2014 р. / МОН України [та ін.] ; [редкол.: В. Кравець та ін.]. Тернопіль, 2014. С. 503–506.*
73. Турецька Х. І. Сенсожиттєві орієнтації схильних до Інтернет-залежності осіб. *Вісник Одеського національного університету*. 2012. Т. 17. Вип. 8. С. 603–608.
74. У В'єтнамі 65 країн підписали договір ООН про кіберзлочинність, попри застереження правозахисників. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric->

world/4051539-u-vetnami-65-krain-pidpisali-dogovir-oon-pro-kiberzlocinnist-popri-zasterezenna-pravozahisnikiv.html (дата звернення: 21.03. 2026).

75. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу: психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойська. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 160 с.
76. Фройд З. Невдоволення культурою. Про психоаналіз. Психоаналітичні етюди. Психологія мас та аналіз людського «Я». / пер. з нім. Є. Тарнавський. Харків : Фоліо, 2025. 352 с.
77. Фройд З. По той бік принципу задоволення. *По той бік принципу задоволення* / З. Фройд. Харків : Фоліо, 2019. С. 3–60.
78. Фройд З. Я і Воно. *По той бік принципу задоволення* / З. Фройд. Харків: Фоліо, 2019. С. 61–103.
79. Фромм Е. Втеча від свободи /перекл. з англ. М. Яковлева. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
80. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Цілісність людини як критерій і результат поєднання філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії: підхід метаантропології. *Філософська антропологія, психоаналіз та арт-терапія: перспективність взаємодії: підхід філософської антропології як метаантропології*: збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції, 30–31 березня 2016 р. / За ред. Хамітова Н.В. Київ : Інтерсервіс, 2016. С. 6–23.
81. Храбан Т. Е., Самойленко К. О. Вербальна агресія як навмисна деструктивна поведінка в соціальних мережах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2017. Вип. 29 (2). С.133–136.
82. Чала О. А. Порушення емоційної сфери як чинник деструктивної конфліктності юнацтва. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2013. Вип. 17. С. 79–83.
83. Чорна Л., Танасійчук І. Віртуальне спілкування та кібербулінг: філософський аналіз. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія:*

- Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2025. Вип. 3 (66). С. 87–108.
84. Чуйко Г. В., Чаплук Я. В., Колтунович Т. А. Нарцисизм і самоактуалізація особистості. *Технології розвитку інтелекту*. 2025. Вип. 9. № 1(37). С. 1–25.
85. Шаповал Н. В. Деструктивність влади як соціально-філософська проблема. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – Соціальна філософія та філософія історії. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2019. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/nauka/rada/shapoval_dis.pdf (дата звернення: 28. 04. 2023).
86. Шаповал Н. В. Деструктивність людської поведінки: філософський аналіз. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2017. Вип. 57. С. 93–98.
87. Шевченко С. Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 2. С. 116–135.
88. Щербина-Яковлева О. Ю. Деструктивність і конструктивність як універсальні властивості людського світовідношення. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 12. С. 169–172.
89. Щербина-Яковлева О. Ю. Деструктивність як атрибут людського самовиявлення: уточнення поняття і перспективи наукових розвідок. *Філософія науки: традиції та інновації*, 2015, № 2 (12). С. 152–160.
90. Щокіна О. Філософсько-культурологічне обґрунтування деструкції в текстах митців українського авангарду. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2020. Том 3. С. 78–83.
91. Юнг К. Г. Нерозкрита самість. Київ : Центр учбової літератури, 2024. 150 с.

92. Юнг К. Г. Психологія несвідомого. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 404 с.
93. Яковенко М. Інформаційний простір: філософські аспекти формування поняття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки*. 2011. № 692. С. 22–27.
94. 27% українців, на думку родичів, друзів та знайомих, мають проблеми з азартними іграми – соцдослідження ZN.UA. 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/27-ukrajintsiv-na-dumku-rodichiv-druziv-ta-znajomikh-majut-problemi-z-azartnimi-ihrami-sotsdoslidzhennja-znua.html> (дата звернення: 19. 04. 2025).
95. Akbaş E., Kılınç İşleyen E. The effect of digital game addiction on aggression and anger levels in adolescents: A cross-sectional study. *Archives of Psychiatric Nursing*. 2024. Vol. 52. P. 106–112.
96. Adler A. Understanding Human Nature. A key to self-knowledge. 2018. URL: <https://familycounseling.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/10/adler-understanding-human-nature.pdf> (дата звернення: 21. 12. 2025).
97. Anderson C. A. An update on the effects of playing violent video games. *Journal of Adolescence*. 2003. Vol. 27. Issue 1. P. 113–122.
98. Anderson C. A., Bushman B. J. Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 2002. Vol. 53 (1). P. 27–51
99. Ansary N. Cyberbullying: Concepts, Theories, and Correlates Informing Evidence-Based Best Practices for Prevention. *Aggression and Violent Behavior*. 2020. Vol. 50. P. 1359 –1389.
100. Bandura A. Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*. 2002. Vol. 31(2). P. 101–119.
101. Barlow J.A Declaration of the Independence of Cyberspace. 1996. URL: <https://www.eff.org/cyberspace-independence> (дата звернення: 12. 01. 2026).
102. Bataille G. Inner Experience. Leslie Anne Boldt. Albany: State University of New York Press, 1988. 239 p.

103. Barlett C., Gentile D. Attacking Others Online: The Formation of Cyberbullying in Late Adolescence. *Psychology of Popular Media Culture*. 2012. Vol. 1(2). P. 123–135.
104. Bauman S. A., Underwood M. K., & Card N. A. Definitions: another perspective and a proposal for beginning with cyberaggression. In Bauman, S. A., Cross, D., & Walker, J. *Principles of Cyberbullying Research: Definitions, Measures, and Methodology* (p.p. 41–45). Taylor and Francis. 2012.
105. Bekmurodova G. Frankfurt school socio-destruction concept. *American journal of education and learning*. 2025. Vol. 3 №. 8. P. 252–259.
106. Camus A. The Myth of Sisyphus and Other Essays / trans. by J. O'Brien. New York : Vintage International, 1991. 212 p.
107. Casale S., Banchi V. Narcissism and problematic social media use: A systematic literature review. *Addictive Behaviors Reports*. 2020. Vol. 11. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352853219302391> (дата звернення: 17. 02. 2026).
108. Countering the use of information and communications technologies for criminal purposes. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/372/04/pdf/n2437204.pdf> (дата звернення: 25.04. 2025).
109. Chisholm J. F. Review of the status of cyberbullying and cyberbullying prevention. *Journal of Information Systems Education*. 2014. Vol. 25. C.77–87.
110. Cohen-Almagor R. Cyberbullying, Moral Responsibility, and Social Networking: Lessons from the Megan Meier Tragedy. *European journal of analytic philosophy*. 2020. Vol. 16(1). P. 75-98 URL: https://www.researchgate.net/publication/342865577_Cyberbullying_Moral_Responsibility_and_Social_Networking_Lessons_from_the_Megan_Meier_Tragedy (дата звернення: 05.07. 2025).
111. Corcoran L., Mc Guckin C., Prentice G. Cyberbullying or Cyber Aggression?: A Review of Existing Definitions of CyberBased Peer-to-Peer Aggression. *Societies*. 2015. Vol. 5(2). P. 245–255.

112. Clark M. Understanding the Self–Ego Relationship in Clinical Practice: Towards Individuation. London: Routledge, 2006. 136 p.
113. Darabi N. A study on Internet Gaming Addiction and its Relation to Aggression and ADHD. *International Journal of Scientific and Research Publications*. 2020. Vol. 10(12). P. 350–354.
114. Daudi A. The Culture of Narcissism: A Philosophical Analysis of “Fitspiration” and the Objectified Self. Physical Culture and Sport. *Studies and Research*. 2022. Vol. 94. P. 46–55.
115. DeRosis L. E. Horney Theory and Narcissism. *American Journal of Psychoanalysis*. 1981. Vol. 41 (4). P. 337–346.
116. Evren C., Evren B., Dalbudak E. Relationship of internet gaming disorder severity with symptoms of anxiety, depression, alexithymia, and aggression among university students. *Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*. 2019. Vol. 32. P. 227–235.
117. Ferguson Ch. Video games, frustration, violence, and virtual reality: Two studies. *British Journal of Social Psychology*. 2022. Vol. 61. P. 83–99.
118. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973. 534 p. URL: https://lust-for-life.org/Lust-For-Life/_Textual/ErichFromm_TheAnatomyOfHumanDestructiveness_1973_534pp/ErichFromm_TheAnatomyOfHumanDestructiveness_1973_534pp.pdf (дата звернення: 06. 12. 2022).
119. Fromm E. The Heart of Man: Its Genius for Good and Evil. Open Road Media, 2023. 184 p.
120. Gini G. Social cognition and moral cognition in bullying: What’s wrong? *Aggressive Behaviour*. 2006. Vol. 32. P. 528–539.
121. Girard R. «To Double Business Bound»: Essays on Literature, Mimesis and Anthropology. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1988. 229 p.
122. Girard R. Violence and the Sacred / transl. by P. Gregory. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1977. 333 p.

123. Girard R. Things Hidden since the Foundation of the World / transl. by S. Bann, M. Metteer. Stanford : Stanford University Press, 2000. 469 p.
124. Grigg D. W. Cyber-Aggression: Definition and Concept of Cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*. 2010. Vol. 20. P. 143–156.
125. Gruen A. The Insanity of Normality: Toward Understanding Human Destructiveness. Human Development Books, 2007. 224 p.
126. Hanhan, Y., Yang, Y., Porpulit, O., Melnichuk, I., & Synitska T. A study of cyber-addictions in Ukrainian youth. *Amazonia Investiga*, 2024. Vol. 13(78). P. 124–133.
127. Harrison T. Virtuous reality: moral theory and research into cyber-bullying. *Ethics and Information Technology*. 2016. Volume 17. P. 275–283. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10676-015-9382-9> (дата звернення: 19. 07. 2025).
128. Hinshelwood R. D., Tomasz Fortuna T. Melanie Klein: The Basics. London; New York: Routledge, 2017. 206 p.
129. Hjelle L., Ziegler D. Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications. 3-rd ed. New York : McGraw-Hill, 1992. 603 p.
130. Hou H., Ren S., Rozgonjuk D., Song L., Xi Y., & Möttus, R. (2023). Longitudinal association between narcissism and problematic social networking site use: The role of two social comparison orientations. *Addictive Behaviors*. 2023. Vol. 145. 107786.
131. Horney K. The Neurotic Personality Of Our Time. N.Y.: W.W.Norton & Co. 1937. 299 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.187614/page/X/mode/1up> (дата звернення: 13. 02. 2023).
132. Horkheimer M., Adorno T. W. Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2002. 304 p. URL: https://monoskop.org/images/2/27/Horkheimer_Max_Adorno_Theodor_W_Dialectic_of_Enlightenment_Philosophical_Fragments.pdf (дата звернення: 25. 03. 2023).

133. Jabeen F., Gerritsen C., Treur J. 'I ain't like you' A Complex Network Model of Digital Narcissism. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/336280911_I_Ain't_Like_You_A_Complex_Network_Model_of_Digital_Narcissism (дата звернення: 15.11. 2025).
134. Jung C. G. Two Essays on Analytical Psychology. The Collected Works of C. G. Jung, Vol. 7. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966. 350 p.
135. Kant I. Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim. *Kant's Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim: A Critical Guide.* /edited by Amélie Oksenberg Rorty and James Schmidt. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 9–24. URL: https://new.zodml.org/sites/default/files/2023-07/epdf.pub_kants-idea-for-a-universal-history-with-a-cosmopol.pdf (дата звернення: 12. 06. 2025).
136. Khoroshko V., Khokhlacheva Yu. Information war protection from destructive informational and psychological influences. Part 2. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security.* 2019, Vol. 25, Issue 1. P. 18–23.
137. Klein M. The Psycho-Analysis Of Children. URL: https://web.english.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Klein_Psychoanalysis_of_Children.pdf (дата звернення: 10. 04. 2023).
138. Kowalski R. M., Giumetti G. W., Schroeder A. N., Lattanner M. R. Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin.* 2014. Vol. 140(4), P. 1073–1137.
139. Kowalski R. M., Limber S. P., Agatston P. W. Cyberbullying: Bullying in the digital age (2nd ed.). Malden, MA: Wiley-Blackwell. 2012. 296 p.
140. Lam L., Cheng Z., Liu X. Violent Online Games Exposure and Cyberbullying/Victimization Among Adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking.* 2012. Vol. 16(3). URL: https://www.researchgate.net/publication/233956784_Violent_Online_Games_Exposure_and_CyberbullyingVictimization_Among_Adolescents (дата звернення: 27. 05. 2025).

141. Langos C. Cyberbullying: The challenge to define. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2012. Vol. 15. P. 285–289.
142. Lasch C. The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations. New York : W. W. Norton & Company. 2018. 368 p.
143. Liu C., Wang Z., Zhou Z. The Relationship between Internet Addiction and Cyberbullying Perpetration: A Moderated Mediation Model of Moral Disengagement and Internet Literacy. *International Journal of Mental Health Promotion*. 2023. Vol. 25(1). P. 123–135.
144. Madsen K. R., Damsgaard M. T., Petersen K., Qualter P., Holstein B. E. Bullying at School, Cyberbullying, and Loneliness: National Representative Study of Adolescents in Denmark. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2024. Vol. 21, № 4. URL: <https://www.mdpi.com/1660-4601/21/4/414> (дата звернення: 15. 04. 2025).
145. Maftai A., Petrușanu A.-M. Digital reflections: Narcissism, stress, social media addiction, and nomophobia. *The Journal of Psychology*. 2024. Vol. 158. . Issue 2. P. 147–160.
146. Marchenko O. V., Martseniuk L. V. Human destructiveness in the existing practices of late Modernism violence: positive and negative dimensions. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2020. № 17. P. 41–54.
147. Marcuse H. Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry Into Freud. Abingdon; New York : Taylor & Francis Ltd., 2023. 224 p.
148. Marcuse H. One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. London : Routledge, 2003. 336 p.
149. May R. The Meaning of Anxiety. N.Y.: Pocket Books, 1977. 425 p.
150. McGinn C. Philosophical Destruction. 2020. URL: <https://colinmcginn.net/3176-2/> (дата звернення: 11. 05. 2023).
151. Menesini E., Nocentini A., & Camodeca M. Morality, values, traditional bullying, and cyberbullying in adolescence. *The British Journal of Developmental Psychology*. 2013. Vol. 31(1). P. 1–14.

152. Miller N. E., Dollard J. Social Learning and Imitation. London : Routledge, 2013. 295 p.
153. Miller J. D., Hoffman B. J., Gaughan E. T., Gentile B., Maples J., & Campbell W. K. Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of Personality*. 2011. Vol. 79. Issue 5. P. 1013–1042.
154. Mittal T., Varshney A. Effect of Emotional Intelligence and Narcissistic Traits on Internet Addiction. *Indian Journal of Behavioral Research & Therapy*. 2022, Vol. 3 (1, 2). P. 103–109.
155. Morin E. Le paradigme perdu: la nature humaine. URL: https://philippepierre.com/website/wp-content/uploads/2018/12/Morin_-Edgar-_-Edgar_-Morin-Le-Paradigme-perdu.-La-nature-humaine.pdf (дата звернення: 19. 08. 2024).
156. O'Connor B. Freud on the Death Drive as Existence Without Tension. *Psychoanalytic Review*. 2016. Vol. 103(3). P. 423-443. URL: <https://scispace.com/pdf/freud-on-the-death-drive-as-existence-without-tension-1v1b81brm3.pdf> (дата звернення: 19. 04. 2025).
157. Ostaszewski K., Markiewicz M., Klimanska M., Haletska I., Herasym H., Klymanska L., Mirchuk I., Savka V., Zelena O. Prevalence of and factors in suicidal thoughts in 14-15-year-olds. A Polish-Ukrainian study. *Advances in Psychiatry and Neurology*. 2025. Vol. 34 (2). P. 75–86.
158. Ozelik A. Explanation and understanding of human aggression: Freudian psychoanalytical analysis, Fromm's neo-freudian perspective and Bandura's social learning theory. *International Journal of Social Science and Economic Research*. 2017. Vol. 2 (1). p. 2151–2164.
159. Park S. R., Bae S. M. The Moderating Effect of Internet Ethics on the Relationship Between Cyberbullying Victimization and Perpetration. *Psychiatry Investigation*. 2024. Vol. 21(4). P. 345–354.
160. Pyzalski J. From cyberbullying to electronic aggression: Typology of the phenomenon. *Emotional and Behavioural Difficulties*. 2012. Vol. 17. P. 305–317.

161. Reinhold Niebuhr. The nature and destiny of man. URL: <https://dn710707.ca.archive.org/0/items/in.ernet.dli.2015.189004/2015.189004.The-Nature-And-Destiny-Of-Man-Voli.pdf> (дата звернення: 05.07. 2024).
162. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). URL: <https://digitalfairnessact.com/digital-services-act-dsa> (дата звернення: 18. 12. 2025).
163. Rohmann E., Winkler S., Ozimek Ph., Bierhoff H.-W. Are narcissists trolls? A cross-sectional study about aggression, trolling behavior, narcissism, and the moderating role of self-esteem. *Telematics and Informatics*. 2024. Vol. 90. P. 102–122.
164. Rose S. Orthodoxy and the Religion of the Future. Platina, California : St. Herman of Alaska Brotherhood, 1975. 302 p.
165. Rosenfeld H. Destructive narcissism and the death instinct. *Impasse and Interpretation. Therapeutic and Anti-Therapeutic Factors in the Treatment of Psychotic, Borderline and Neurotic Patients*. London: Tavistock Publications Ltd., 1987. P. 105–132.
166. Sanborn S. Driven by a desire for sheer destruction. 1973. URL: <https://www.nytimes.com/1973/11/18/archives/the-anatomy-of-human-destructiveness-driven-by-a-desire-for-sheer.html> (дата звернення: 14. 07. 2023).
167. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence. 2022. Council of Europe Treaty Series (CETS), № 224. URL: <https://rm.coe.int/1680a49dab> (дата звернення: 14. 01. 2026).
168. Scheler M. Das Ressentiment im Aufbau der Moralen /Hrsg. von Manfred S. Frings 3. Auflage 2017. 118 p.
169. Schwab K., Davis N. Shaping the Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. 2018. URL:

- <https://rudict.com/sm.vuca/Shaping%20the%20Fourth%20Industrial%20Revolution%20by%20Klaus%20Schwab%20et-al-2018.pdf> (дата звернення: 03. 10. 2024).
170. Seidler G. H.. Destructive narcissism and the obliteration of subject-object separation: various manifestations of an underlying psychodynamic configuration. *British Journal of Psychotherapy Volume*. 2006. Vol. 15. Issue 3. P. 291–305.
171. Siebens H. Grand Theory of Antisocial and Destructive Behavior. Vodenje v vzgoji in izobraževanju. 2020. Vol. 45 (1). 18. P. 47–105.
172. Schweitzer A. Out of My Life and Thought: An Autobiography (60th Anniversary Edition). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2009. 304 p.
173. Sloterdijk P . Do musst dein Leben ändern. Über Anthropotechniken. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2009. 367 p.
174. Slotter E. B., Finkel E. J. I3 theory: Instigating, impelling, and inhibiting factors in aggression. *Human aggression and violence: Causes, manifestations, and consequences*. Herzilya series on personality and social psychology /P. R. Shaver, M. Mikulincer (Eds.). Washington, DC, US: American Psychological Association. 2011. P. 35–52.
175. Smith P. K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippett N. Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *J. Child Psychol. Psychiatr.* 2008. Vol. 49. P. 376–385.
176. SQ Magazine. Internet Statistics 2025: Usage, Speed, and Connectivity Insight. SQ Magazine. URL: <https://sqmagazine.co.uk/internet-statistics> (дата звернення: 19.12. 2025).
177. Spielrein S. Destruction as the Cause of Coming Into Being. *Journal of Analytical Psychology*. 1994. Vol. 39(2). P. 155–186.
178. Statista. Number of internet users worldwide as of October 2025. Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/> (дата звернення: 19. 12. 2025).

179. Suler J. The Online Disinhibition Effect. *CyberPsychology & Behavior*. 2004. Vol. 7(3). P. 321–326. URL: https://www.researchgate.net/publication/8451443_The_Online_Disinhibition_Effect (дата звернення: 13. 08. 2024).
180. Swearer S. M., Hymel S. Understanding the psychology of bullying: Moving toward a social-ecological diathesis-stress model. *American Psychologist*. 2015. Vol. 70 (4). P. 344–353.
181. Tillich P. *The Courage to Be*. New Haven; London: Yale University Press, 2000. 240 p.
182. Tkachenko O., Golubev O. The problem of children's openness to the destructive nature of digital technologies. *Challenges and opportunities of the modern risk society: socio-cultural, economic and legal aspects: monograph*. / Editors N. Varha, B. Hvozdetzka. Praha: Oktan Print, 2021. P. 5–16.
183. Tokunaga R. S. Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*. 2010. Vol. 26. P. 277–287.
184. TV Technology (2025). 5G adoption worldwide 2025. TV Technology. URL: <https://www.tvtechnology.com/news/itu-6b-now-online-globally> (дата звернення: 19. 12. 2025).
185. Twenge J. M., Campbell W. K. *The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement*. New York : Free Press, 2009. 339 p.
186. Visual Capitalist. Visualized: Daily Internet Activity in 2025. 2025. URL: <https://www.visualcapitalist.com/visualized-daily-internet-activity-in-2025/> (дата звернення: 19.12.2025).
187. Volk A. A history of youth bullying in Western civilization. *Aggression and Violent Behavior*. 2025. Vol. 85. URL: <https://sal0.li/67a7f4f> (дата звернення: 12. 09. 2025).
188. Von Marées N., Petermann F. Cyberbullying: An increasing challenge for schools. *School Psychology International*. 2012. Vol. 33. P. 467–476.

189. Von Drehle D. It's all about him. *Time*. 2007, April 19. URL: <https://content.time.com/time/nation/article/0,8599,1611875,00.htm> (дата звернення: 25. 11. 2025).
190. Wang X., Ngai S. S. Moral Disengagement and Cyberbullying Perpetration among Adolescents: The Moderating Role of Empathy. *Children and Youth Services Review*. 2023. Vol. 148. Article 106893.
191. Wong R. Y. M., Cheung C. L. K., Xiao B. Does gender matter in cyberbullying perpetration? An empirical investigation. *Computers in Human Behavior*. 2018. Vol. 79. P. 247–257.
192. World health statistics 2019: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals. URL: <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/cf0f0674-1fc2-4c53-9e1a-9086599ab367/content> (дата звернення: 01. 06. 2025).
193. Young K. S. Treatment Outcomes with Internet Addicts. *CyberPsychology & Behavior*. 2007. Vol. 10. № 5. P. 671–679.